

LEONARD GÓRNICKI

Uniwersytet Wrocławski

TOMASZ KRUSZEWSKI

Uniwersytet Wrocławski

Zasadnicze przejawy ingerencji w prawa podmiotowe prywatne jednostek przez III Rzeszę

1. Wstęp

III Rzesza jako państwo totalitarne nie uznawała dystynkcji pomiędzy prawem prywatnym a prawem publicznym, traktując ją jako zbędny rzymski dualizm prawa. Wynikało to z faktu, że totalitarne państwo nie mogło wobec żadnej sfery życia pozostać obojętne. Uważano, że prawo jest jedno, tak jak jeden jest porządek we wspólnocie narodowej (*Volksgemeinschaft*). Niezależnie od samej koncepcji narodowosocjalistycznego prawa granice pomiędzy prawem publicznym a prywatnym zacierało powstanie prawa rasowego (*Rassenrecht*).

Doktryna prawa III Rzeszy odrzucała jednocześnie podobno obcą germańskiemu duchowi rzymską koncepcję praw podmiotowych, owego „bożka liberalizmu”. Jednostka mogła wprowadzić korzystać z ochrony prawnej, której granice wyznaczało państwo (*volksgenossische Berechtigung*), jednakże nie wolno jej było przeciwstawiać państwu swoich praw.

Narodowy socjalizm, wychodząc z biologiczno-rasistowskich przesłanek, nie uznawał zasady równości ludzi wobec prawa¹. Równość taka miała pozostawać w sprzeczności z porządkiem naturalnym, w którym występują jednostki „nierównej krwi” i pochodzenia, niejednakowej wartości. Ponadto, ponieważ duszy narodu niemieckiego obcy był podobno nadmierny indywidualizm, liberalizm

¹ Warto przypomnieć, że rasizm w III Rzeszy nie był zjawiskiem jednorodnym; można wskazać na jego trzy główne kierunki: rasowo-antropologiczny, rasowo-biologiczny i rasowo-mityczny. Zob. H. Olszewski, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa-Poznań 1982, s. 418 n.

i kapitalizm, dobro ogółu miało wyprzedzać dobro jednostki. Prawo nie powinno więc być sumą podmiotowych uprawnień, gdyż prawo subiektywne to nie *Haben und Herrschen*, ale funkcja socjalna. Widziano w nim prawo obowiązków, oparte na zasadzie odpowiedzialności jednostki. Znamienny rys hitlerowskiej cywilistyki stanowiło wobec tego wysunięcie interesów zbiorowości przed interesy jednostki: *Gemeinnutz geht vor Eigennutz* — dobro wspólne przed dobrem jednostki, której jednak nie dało się całkowicie wykluczyć z prawa cywilnego. Prawa łączono z obowiązkami (*Pflichtgebundenheit*), z tym że na pierwsze miejsce wysuwały się nie prawa, a właśnie obowiązki. Zasada ta przeniknęła nawet do wyspecjalizowanych instytucji prawa prywatnego. Z dobrem wspólnoty, narodu, wiązało się też dobro rodziny, silnie eksponowane w prawie małżeńskim, rodzinnym i spadkowym.

Chociaż doktryna miała negatywnie podejście do „szkodliwego pojęcia praw podmiotowych”, to jednak nie mogła pominąć pojęcia uprawnień jako koniecznego odpowiednika obowiązku. W celu uniknięcia sprzeczności uprawnienia te rozumiano jako organicznie związane przez zbiorowość (*Gliedspersönlichkeit*)² i — co zostało już powyżej wskazane — określano jako *Volksgenossische Berechtigung*, czyli uprawnienia ściśle wyznaczone przez interesy wspólnoty.

Pojęcia autonomii podmiotów prawa prywatnego nie wyeliminowano co prawda z narodowosocjalistycznej cywilistyki, ale posłużyła się ona znaną ideą „konkretyzacji”, zakładającą, iż puste w analizach normatywistów konstrukcje osoby, prawa podmiotowego, rzeczy, należy przekształcić w typy o konkretnej treści³. Tak więc zdolność prawna i inne kategorie prawa cywilnego podlegały zróżnicowaniu zależnie od swojskości (*Rassegenosse*) czy też obcości (*Rassefremder*) osoby⁴. To, co konkretne, nie miało tylko pojedynczego charakteru, lecz stanowiło podstawę do stworzenia konkretnych (życiowych) typów. Typy te mogły w dodatku łączyć się w rzędy o odrębnych funkcjach⁵.

W narodowosocjalistycznym państwie cywilistyczna koncepcja „praw osobistości” (*Persönlichkeitsrechtes*) — będąca chlubą niemieckiej nauki prawa i orzecznictwa, ponieważ sam obowiązujący kodeks cywilny (*Bürgerliches Gesetzbuch* z 1896 r.) wyraźnie nie regulował ochrony osoby przed bezprawnymi ingerencjami w jej życie i przyznany jej zakres wolności indywidualnej⁷ — stała

² Zob. B. Rettig, *Hegels sittlicher Staat Bedeutung und Aktualität*, Köln-Weimar 2014, s. 357 n., 367 n.

³ K. Larenz, *Über Gegenstand und Methode des völkischen Rechtsdenkens*, Berlin 1938, s. 47 n.

⁴ Zob. C.W. Canaris, *Karl Larenz (1903–1993)*, [w:] *Deutschsprachige Zivilrechtslehrer des 20. Jahrhunderts in Berichten ihrer Schüler. Eine Ideengeschichte in Einzeldarstellungen*, t. 2, red. S. Grundmann, K. Riesenhuber, Berlin-New York 2010, s. 273 n.

⁵ Typem miała być np. zagroda dziedziczna, a rzędem typów — umowa małżeńska.

⁶ Tłumaczenie na język polski: *Kodeks cywilny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. Z. Lisowski, Poznań 1933. Dalej: BGB.

⁷ W BGB i innych przepisach niemieckiego prawa prywatnego nie zostało jeszcze wtedy ustanowione ogólne prawo osobistości, uregulowano jedynie pojedyncze, szczególne prawa osobiste (*besondere Persönlichkeitsrechte*), jak nazwisko, wizerunek i cześć; ponadto orzecznictwo na

się tworem obcym, przejawem liberalistycznego myślenia. Powszechne prawo osobiste — w postaci prawa podmiotowego o charakterze bezwzględnym, skutecznego *erga omnes*, które odzwierciedlało światopogląd indywidualistyczny — było konstrukcją diametralnie przeciwną do panującej w III Rzeszy idei praw przysługujących wspólnocie narodowej. Dlatego też rzadko w niemieckiej literaturze prawniczej tego okresu podejmowano próby wprzęgnięcia koncepcji ogólnego prawa osobistości w służbę narodowosocjalistycznej teorii prawa⁸.

Te i inne pomysły prawników wspierały kreowaną przez III Rzeszę fundamentalną zasadę nierówności wobec prawa. Jej przejawem było ustawodawstwo rasistowskie, penetrujące prawo osobowe i rodzinne, prawo własności, prawo spadkowe oraz prawo prywatne międzynarodowe. Podział na lepszych i gorszych — tak drastycznie przejawiający się w zjawisku sterylizacji, o którym poniżej — bynajmniej nie przebiegał wyłącznie według kryterium przynależności rasowej, lecz sięgał w głąb systemu stratyfikacji społeczeństwa, czemu towarzyszyło odesłanie

zasadzie analogii stosowało istniejące normy do innych jeszcze sytuacji ingerencji w sferę osobowości jednostki. Szerzej zob. *Handbuch des Persönlichkeitsrechts*, red. H.P. Götting, Ch. Schertz, W. Seitz, München 2008; S. Gottwald, *Zeitgeschichte und Dogmatik am Beispiel des allgemeinen Persönlichkeitsrechtes*, „Forum Historiae Iuris”, vom 7.08.1997, <http://www.forhistiur.de/es/1997-08-gottwald/?l=de> (dostęp: 18.03.2017); A. Pollaczek, *Pressefreiheit und Persönlichkeitsrecht*, Saarbrücken 2007; Ch. Degenhart, *Das allgemeine Persönlichkeitsrecht, Art. 2 I i. Verbindung mit Art. 1 I GG*, „Juristische Schulung” 1992, r. 32, t. 1, s. 361–368; J. Vahle, *Das allgemeine Persönlichkeitsrecht — Eingriffsmerkmale und Schutzansprüche*, „Neue Wirtschafts-Briefe”, nr 5/07 vom 29. Januar 2007; A. Koreng, *Das „Unternehmenspersönlichkeitsrecht” als Element des gewerblichen Reputationsschutzes*, „Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht” 2010, nr 12, s. 1065 n.; A. Pązik, *Wyłączenie bezprawności naruszenia dobra osobistego na podstawie interesu społecznego*, Warszawa 2014, s. 92–93. Prawa te chronione są także w innych systemach należących do germańskiej tradycji prawnej, jak również w romańskiej tradycji prawnej, a osobno ukształtowały się w systemie amerykańskim jako *right of privacy*; zob. np. F. Wittern, *Das Verhältnis von Right of Privacy und Persönlichkeitsrecht zur Freiheit der Massenmedien*, Hamburg 2004, <http://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2004/2277> (dostęp: 18.03.2017); w tej dysertacji podana jest bardziej szczegółowa literatura.

⁸ Konstruowaniu prawa osobistości towarzyszyło wtedy założenie, iż nie przeciwstawia się ono idei kolektywu, ale zespala z nią w czymś, co jest wyższe niż elementy indywidualne. Odpowiedni „chwyt dialektyczny” — jak to ujmował Szymon Rundstein — znajdował swą syntezę w pojęciach biologicznych, takich jak idea „krwi i rasy”. Wówczas jednak apologia „prawa osobistości” (*das Recht der Persönlichkeit*) stawiała się czczym frazesem (S. Rundstein, *W poszukiwaniu prawa cywilnego*, Warszawa-Kraków 1939, s. 63). Zob. też L. Górnicki, *Narodowosocjalistyczne prawo w poglądach Szymona Rundsteina*, „Studia na Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XXXIII, nr specjalny: *Polskie interpretacje totalitaryzmu i autorytaryzmu*, 2011, s. 66; por. S. Gottwald, *op. cit.* i tam podana literatura. Zob. też D. Majer, „*Narodowo obcy*” w *III Rzeszy. Przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1989, s. 45–47, F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1985, s. 443 n.; F. Celnikier, *Pojęcie Żyda w doktrynie i hitlerowskim prawodawstwie*, „Studia na Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” IX, 1985, s. 207 n.

do wartości moralnych. Obłąkańcze teorie prawników, a w ślad za nimi projekty ustawodawcze zamiast pojęcia osoby wprowadzały pojęcie *Rechtsgenosse* (*Lingua Tertii Imperii*, lepszy obywatel o lepszym pochodzeniu) bądź *Volksgenosse* (obywatel). Podstawą prawa prywatnego miał więc być nie abstrakcyjnie równy właściciel praw i obowiązków, lecz członek wspólnoty, którego status prawny określałoby konkretne stanowisko w społeczeństwie (chłopa, żołnierza, pracownika umysłowego, męża, członka rodziny i tak dalej) bądź ewentualnie decydowała o tym niezdolność do piastowania określonych urzędów, godności i funkcji czy wykonywania pewnych czynności prawnych. Nie tylko abstrakcyjną konstrukcję osoby, lecz także prawa podmiotowego, rzeczy zamierzano przekształcić w typy o konkretnej treści.

Cechą prawa III Rzeszy — na co licznych przykładów dostarczało orzecznictwo — był przy tym względny charakter praw, które wyznaczały w rezultacie nie abstrakcyjne normy, a jednorazowe decyzje dostosowane do konkretnych sytuacji życiowych.

W artykule staramy się wykazać, że samoistność osoby (*Eigenständigkeit*) przestała być zasadniczym elementem prawa prywatnego w narodowosocjalistycznym porządku prawnym — nie tylko coraz wyraźniej zawężała się sfera, w której podmiot prawa swobodnie regulował sytuacje prawne stworzone aktami swojej woli⁹, lecz także — a nawet w szczególności — zmniejszała się sfera tradycyjnie chronionych przez prawo cywilne praw podmiotowych prywatnych jednostek. Ingerencja narodowosocjalistycznego reżimu w sferę prywatności człowieka następowała zarówno poprzez zmiany w prawie cywilnym, jak i w prawie publicznym. Istnienie formalnej podstawy prawnej miało wykluczać element bezprawności zachowania podmiotów prawa, zwłaszcza zaś państwa — jego organów oraz instytucji, choć w świetle idei prawa narodów cywilizowanych było to „ustawowe bezprawie”¹⁰.

2. Zasada nierówności wobec prawa jako podstawa porządku prawnego III Rzeszy

O ile podstawą BGB była klasyczna idea równości praw przysługujących każdemu człowiekowi z chwilą urodzenia (§ 1), z zastrzeżeniem dotyczącym możliwych ograniczeń zdolności do czynności prawnych, o tyle stanowiące

⁹ W zasadzie poza zakresem niniejszych rozważań pozostają ograniczenia dotyczące zdolności do czynności prawnych, a później w ogóle zdolności prawnej, które miały dotyczyć grup ludności traktowanych przez nazistowskie przepisy jako „nie-Aryjczycy”. Zostali do nich zaliczeni zwłaszcza Żydzi i Romowie. Po wybuchu II wojny światowej do grup niepożądanych włączono także Polaków, używając innych niż dotychczas argumentów prawnych, z których na pierwszy plan wysuwała się teza, że Polacy stanowili „niebezpieczeństwo dla wspólnoty” narodowosocjalistycznej.

¹⁰ G. Radbruch, *Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo*, przeł. J. Stelmach, [w:] *Zarys filozofii prawa*, red. M. Szyszkowska, Białystok 2000, s. 256–266.

fundament prawa osobowego III Rzeszy ustawy norymberskie¹¹, uchwalone na „zjeździe wolności” w Norymberdze 15 września 1935 r., wyrażały bezwzględną ideę nierówności wobec prawa. Na ustawy norymberskie składały się dwa akty prawne: ustawa o obywatelstwie oraz ustawa o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej czci¹².

Pierwsza z nich pozbawiała Żydów obywatelstwa niemieckiego, jeden z jej zapisów brzmiał bowiem: „Obywatelem Rzeszy jest tylko posiadająca przynależność państwową osoba krwi niemieckiej lub rodzajowo zbliżonej”¹³. Ustawa wprowadzała jedynie dwa rodzaje powiązania ludzi z państwem: 1) poprzez obywatelstwo, przysługujące osobom krwi niemieckiej lub pokrewnej (kryterium rasowe), które zachowaniem swym „dowodzą, że świadomie będą służyć narodowi i Rzeszy

¹¹ Pogląd ten utrwalił się w polskiej nauce; zob. F. Ryszka, *op. cit.*, s. 443; K. Jonca, *Polityka narodowościowa Trzeciej Rzeszy na Śląsku Opolskim (1933–1940). Studium polityczno-prawne*, Katowice 1970, s. 261; L. Górnicki, *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski międzywojennej (1933–1939)*, Bielsko-Biala 1993, s. 175.

¹² RGBl. I, Jg. 1935, s. 1146, *Reichsbürgergesetz. Vom 15. September 1935*; RGBl. I, Jg. 1935, s. 1146, *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 15. September 1935* — tłumaczenia ustawy o obywatelstwie na język polski dokonał Max Berżyński (*Ustawa o obywatelstwie Rzeszy wobec mniejszości narodowych w Niemczech*, „Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 5, s. 490–491), który przetłumaczył również I rozporządzenie wykonawcze do ustawy o obywatelstwie z 14 listopada 1935 r. (RGBl. I, Jg. 1935, s. 1333, *Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 14. November 1935*) — zamieszczoną w tym samym opracowaniu (*ibidem*, s. 493) — lecz także — publikowaną poza tym artykułem — ustawę o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej czci („Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 5, s. 500) oraz I rozporządzenie wykonawcze do ustawy o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej czci z 14 listopada 1935 r. (RGBl. I, Jg. 1935, s. 1333, *Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 14. November 1935* — „Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 5, s. 500–502). Rozporządzenie to przetłumaczył również F. Celnikier (*op. cit.*, s. 225). V rozporządzenie wykonawcze do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 27 września 1938 r. (RGBl. I, Jg. 1938, s. 1403, *Fünfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 27. September 1938*) przetłumaczył dr Juliusz Sas-Wisłocki (*Weryfikacja adwokatury w Niemczech*, „Współczesna Myśl Prawnicza” 1938, nr 12, s. 58–61). Generalną ocenę ustaw norymberskich daje F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie III Rzeszy i jego stosowanie na Górnym Śląsku*, Katowice 1970, s. 105 n. Aktualnie niemiecki tekst obu ustaw norymberskich, wraz z tłumaczeniem na język polski, dostępny jest online: <http://www.kosciol.pl/article.php/20040914222342895?query=Ustawy+Norymberskie> (dostęp: 18.03.2017).

¹³ Cyt. za: F. Celnikier, *op. cit.*, s. 225; zob. też F. Połomski, *op. cit.*, s. 109 n.; A. Püschel, „...der Angeklagte ist Jude”. *Die Auswirkungen der antisemitischen Gesetzgebung auf Bürger der Provinz Brandenburg 1933–1945*, „Brandenburgische Historische” 2, wyd. 2, Potsdam 1998, s. 26 n. (tutaj wybrane orzeczenia sądów). Sprawy terminologiczne zostały wtedy właśnie rozstrzygnięte. Dotychczas dominowało określenie „aryjski”, np. w ustawie o zagrodach dziedzicznych. Ostatecznie używano określenia „krew niemiecka lub pokrewna”, choć w zarządzeniu ministra spraw wewnętrznych z 26 listopada 1935 r. uproszczono je do terminu „niemieckokrwisty” (*Deutschblütiger*), zob. Ministerial-Blatt für die Preußische innere Verwaltung (dalej: MBliV), Jg. 1935, szp. 1429, pkt f, Runderlass des Reichs- und Preussischen Minister den Innern. Vom 26. November 1935, I B 3/324 II. Jest to akt wykonawczy do ustawy o ochronie krwi i czci niemieckiej oraz jej I rozporządzenia wykonawczego. Powtarza zawarte w tych przepisach zakazy zawierania małżeństw z Żydami lub mieszancami żydowskimi I i II stopnia.

niemieckiej” (kryterium zasługi osobistej)¹⁴, albo 2) poprzez zaliczenie do kategorii tzw. „przynależnych do państwa” i na tej podstawie korzystających z ochrony prawnej (podopieczni Rzeszy), do której to grupy należały pozostałe osoby, a zwłaszcza „nie-Aryjczycy”. Regulacje te uszczegółowiono dwa miesiące później w I rozporządzeniu wykonawczym do ustawy o obywatelstwie Rzeszy. Poza powtórzeniem, że „Żyd nie może być obywatelem Rzeszy”¹⁵, w rozporządzeniu tym po raz pierwszy najdokładniej określono, kogo należało w III Rzeszy uważać za Żyda¹⁶.

Z kolei ustawa o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej czci miała na celu biologiczne rozwiązanie problemu żydowskiego poprzez zakaz zawierania małżeństw między osobami „krwi niemieckiej lub rodzajowo zbliżonej” a Żydami, ale również zakaz utrzymywania stosunków pozamałżeńskich z Żydami, stanowiący odąd przestępstwo „zhańbienia rasy” (*Rassenschande*), o czym dalej. Ustanowiono także zakaz zatrudniania przez Żydów kobiet „krwi niemieckiej lub rodzajowo zbliżonej” jako służby domowej¹⁷. Szczegółowe zagadnienia zostały sprecyzowane w aktach wykonawczych¹⁸. Jak znamienne stwierdzał w komentarzu z 1935 r. jeden ze współautorów tych ustaw H. Lösener — urzędnik w referacie rasowym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, ustawa o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej czci z 15 września 1935 r. miała na celu przewyciężenie „żydowskiego ducha zniszczenia, a także niewolenia niemieckich kobiet” (sic!)¹⁹.

Ustawa ta, chociaż należąca w istocie do prawa publicznego, bardzo silnie ingerowała w prawo prywatne, zwłaszcza w prawa osobistości i swobodę umów.

¹⁴ Program NSDAP z 1920 r. ustanawiał w pkt 4 dwa kryteria obywatelstwa: pozytywne — „krwi niemieckiej” i negatywne — „krwi żydowskiej” (L. Górnicki, *Prawo Trzeciej Rzeszy...*, s. 69). Na podstawie ustawy z 14 lipca 1933 r. o cofnięciu i odebraniu obywatelstwa niemieckiego można było pozbawić obywatelstwa niemieckiego nadanego pomiędzy 9 listopada 1918 a 30 stycznia 1933 r. (RGBl. I, Jg. 1933, s. 480, *Gesetz über den Widerruf von Einbürgerungen und die Aberkennung der deutschen Staatsangehörigkeit. Vom 14. Juli 1933*); F. Połomski, *Prawo własności a tzw. „rozwiązanie kwestii żydowskiej” w Niemczech hitlerowskich*, Wrocław 1991, s. 64 n.; *idem*, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 109; *idem*, „Wrogowie Rzeszy Niemieckiej” jako kategoria polityczna i prawna, [w:] *Studia nad antyhitlerowską opozycją w Trzeciej Rzeszy 1933–1945*, red. K. Jonca, Warszawa 1990, s. 291; D. Majer, *op. cit.*, s. 41 n. Por. też: RGBl. I, Jg. 1935, s. 593, *Gesetz zur Änderung des Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetzes. Vom 15. Mai 1935*.

¹⁵ Cyt. za: F. Celnikier, *op. cit.*, s. 225; zob. też F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 112 n.

¹⁶ F. Celnikier, *op. cit.*, s. 226. Dokładniejsza analiza stosownych przepisów, w tym stopni mieszańców żydowskich: *ibidem*, s. 226–237; zob. też F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 114 n.; U. Büttner, „Nichtarier” — „Judenmischlinge” — „Privilegierte Mischehen”. *Die Verfolgung der christlich-jüdischen Familien im Dritten Reich*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodnią Hitlerowskimi” XIV, 1991, s. 139 n.

¹⁷ Wykluczono, by Żydzi mogli zatrudniać w gospodarstwie domowym osoby o aryjskim pochodzeniu, jeżeli nie miały ukończonych 45 lat; RGBl. I, Jg. 1935, s. 1333, *Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 14. November 1935*; F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 143 n.

¹⁸ *Ibidem*, s. 106 n., 218 n.

¹⁹ D. Majer, *op. cit.*, s. 41, F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 106.

3. Naruszenia poszczególnych praw podmiotowych prywatnych jednostek

Drastycznym przejawem ingerencji w prawa podmiotowe prywatne jednostek było narastające stopniowo zewnętrzne oznakowanie Żydów. Naruszało to, poza innymi przepisami, § 12 BGB dotyczący ochrony nazwiska. W sposób charakterystyczny dla „państwa wodzowskiego”, w którym nie liczono się z tradycyjnie przyjętą hierarchią aktów prawnych, pozbawiano jednostki praw podmiotowych, gwarantowanych im przez konstytucję i kodeks cywilny, co poza samym imieniem i nazwiskiem dotyczyło zwłaszcza wizerunku, czci oraz wolności osobistej. Proces ten zapoczątkował okólnik ministerstwa spraw wewnętrznych Rzeszy z 25 czerwca 1934 r., w którym zakazano Żydom zmieniania nazwisk²⁰. Na mocy tego dokumentu osoba wnioskująca o zmianę nazwiska lub imienia była zobowiązana do przedstawienia m.in. dowodu aryjskiego pochodzenia²¹. Dołączony do okólnika załącznik stanowił, że jeżeli Aryjczyk nosił żydowskie nazwisko, powinien złożyć wniosek o jego zmianę. Dotyczyło to w praktyce całej rodziny takiej osoby. Należało jednocześnie zbadać, czy nazwisko potocznie kojarzone jako żydowskie (podano takie przykłady nazwisk, jak: Hirsch, Goldschmidt) w rzeczywistości nie oznaczało, że dana osoba jest pochodzenia żydowskiego. Regulacja ta dotyczyła także sytuacji, w których Aryjczyk posiadał żydowskie imię (podano takie przykłady imion, jak: Salomon, Israel, Moses). Nie można było przyjmować nazwisk jednoznacznie żydowskich, jak choćby Krotoschiner, Hamburger, Darmstädter. Wnioski od Żydów o zmianę nazwisk lub imion w każdej sytuacji należało odrzucić²². Ustawa z 5 stycznia 1938 r. o zmianie imion i nazwisk przewidywała, że istnieje możliwość cofnięcia dokonanych wcześniej, lecz także w przyszłości, zmian imion i nazwisk²³. Dodatkowo od połowy 1938 r. Żydzi otrzymywali specjalne dowody tożsamości (*Kennkarten*), w których wprowadzono oznaczenie ich słowem „Żyd”. W tym samym czasie

²⁰ MBliV, Jg. 1934, szp. 886, *Änderung von Familiennamen und Vornamen. RdErl. d. MdI. v. 25.6.1934 I Z 10 IV*, A.I.ust. 4, pkt 3; D. Majer, *op. cit.*, s. 110. Już wcześniej podjęto się próby zatamowania fali zmiany nazwisk; na mocy okólnika z 17 stycznia 1934 r. minister spraw wewnętrznych prosił o dostarczenie mu sprawozdań o wszystkich zmianach nazwisk (liczba podań uwzględnionych i odrzuconych) od 1 grudnia 1932 do 31 maja 1934 r.; zob. MBliV, Jg. 1934, szp. 118, *Änderung von Familiennamen. RdErl. d. MdI. v. 17.1.1934 — I Z 3/34*.

²¹ Nowelizacja tego przepisu z 10 sierpnia 1937 r. dodawała, że jeżeli „niemieckokrwieńscy” mieli żydowskie nazwiska, należało sprawdzić, czy nie mieli żydowskiej domieszki krwi. Trzeba też było przeprowadzić dowód aryjskiego pochodzenia, aż do dziadków. W razie wątpliwości istniała konieczność odwołania do Reichsstelle für Sippenforschung; MBliV, Jg. 1937, szp. 1700, *Änderung von Familiennamen und Vornamen. RdErl. d. RuPrMdI. v. 10.8.1937 — I B' Z Allg. 21 II*, ust. 1–2.

²² *Anlage. Richtlinien für die Bearbeitung der Anträge auf Änderung des Familiennamens*; zob. VII. *Judenamen*. MBliV, Jg. 1934, szp. 886.

²³ RGBl. I, Jg. 1938, s. 9, *Gesetz über die Änderung von Familiennamen und Vornamen. Vom 5. Januar 1938*.

wydane zostało II rozporządzenie wykonawcze do ustawy o zmianie imienia i nazwiska z 17 sierpnia 1938 r., nakazujące Żydom nadawać swoim dzieciom tylko imiona żydowskie, ponadto od 1 stycznia 1939 r. każdy Żyd musiał nosić drugie imię — Israel, a Żydówka — Sara²⁴.

Na podstawie odrębnych przepisów zakazano Żydom posługiwania się nazwiskami uznanymi za niemieckie. Przepisom tym towarzyszyło orzecznictwo sądowe, w którym odmawiano nadawania dzieciom imion „uznanych za żydowskie”²⁵. Potwierdzeniem tej polityki była ustawa z 3 listopada 1938 r. o stanie cywilnym²⁶. Podczas gdy rozporządzenie z 22 lipca 1938 r. wprowadziło obowiązek posiadania tzw. kennkart, to przepisy wykonawcze wprowadziły odrębną grupę tych dokumentów dla Żydów²⁷.

Wspomniane powyżej rozporządzenie z 17 sierpnia 1938 r. nakazywało Żydom używać w obrocie codziennym i przy wszystkich czynnościach prawnych tylko semickich imion. W paszportach, jeżeli otrzymywał je „nie-Aryjczyk”, od 1938 r. wbijano literę „J”²⁸. Prawodawstwo niemieckie znalazło się tym samym o krok od powrotu do średniowiecza, w którym publicznie oznakowywano Żydów na ulicach — obowiązek oznakowania Żydów w miejscach publicznych, co dotyczyło także ubrań roboczych, wprowadził minister spraw wewnętrznych Rzeszy rozporządzeniem z 1 września 1941 r.²⁹ Za złamanie tego przepisu groziła kara grzywny do 500 RM lub więzienia do 1 miesiąca.

²⁴ *Ibidem*. Z ustawy wynikał ściśle restrykcyjny tryb zmiany imienia i nazwiska; zob. też II rozporządzenie wykonawcze do ustawy z 5 stycznia 1938 r. o zmianie imienia i nazwiska z 17 sierpnia 1938 r. (RGBl. I, Jg. 1938, s. 1044, *Zweite Verordnung zur Durchführung des Gesetzes über die Änderung von Familiennamen und Vornamen. Vom 17. August 1938*). Por. też okólnik RMdI z 18 sierpnia 1938 r. (MBliV, Jg. 1938, szp. 1346, *Vornamen. RdErl d. RMdI v. 18.8.1938 — I d 42 X/38-5501b*), który zawierał w załączniku wykaz imion uznanych za żydowskie (szczególnie ostrożnie należało nadawać dzieciom imiona nie niemieckie, które musiały być powszechnie znane i nie być imionami *stricte* hebrajskimi), oraz okólnik z 18 lutego 1939 r. (MBliV, Jg. 1939, szp. 350, *Vornamen. RdErl d. RMdI v. 18.2.1939 — I d 113-5501b*). Ten ostatni okólnik nakazywał nadawać imiona niemieckie lub nordyckie, a inne tylko w szczególnych wypadkach i to przy założeniu, że nie będą źle brzmiały w języku niemieckim; z piśmiennictwa patrz A. Püschel, *op. cit.*, s. 72 n. (tutaj wybrane dokumenty z przesłuchań policyjnych oraz orzeczenia sądów).

²⁵ F. Ryszka, *op. cit.*, s. 443, K. Jonca, *op. cit.*, s. 265, F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 201–206.

²⁶ RGBl. I, Jg. 1937, s. 1146, *Personenstandgesetz. Vom 3. November 1937*. Ustawa obowiązywała dopiero od 1 lipca 1938 r. Zob. też F. Ryszka, *op. cit.*, s. 443.

²⁷ RGBl. I, Jg. 1938, s. 913, *Verordnung über Kennkarten. Vom 22. Juli 1938*; RGBl. I, Jg. 1938, s. 922, *Dritte Bekanntmachung über Kennkartenzwang. Vom 23. Juli 1938*.

²⁸ RGBl. I, Jg. 1938, s. 1342, *Verordnung über Reisepässe von Juden. Vom 5. Oktober 1938*; D. Majer, *op. cit.*, s. 111.

²⁹ RGBl. I, Jg. 1941, s. 547, *Polizeiverordnung über die Kennzeichnung der Juden. Vom 1. September 1941*. Zyskało ono w moc prawną 14 dni po opublikowaniu (czyli 19 września 1941 r.). D. Majer pisze, że rozporządzenie to sporządził szef Sipo Rzeszy (Policji Bezpieczeństwa), zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 111.

30 marca 1942 r. wydane zostało zarządzenie szefa Sicherheitspolizei (Sipo) o publicznym oznakowaniu mieszkań zajmowanych przez Żydów Tarczą Dawida, która musiała być umieszczona obok tabliczki z imieniem i nazwiskiem³⁰. Wprowadzono również specjalne dni i godziny, w których Żydzi mogli robić zakupy. Rozporządzenie z 1 września 1941 r. ograniczyło z kolei prawo Żydów do poruszania się poza miejscem zamieszkania — mogło to nastąpić tylko za zezwoleniem miejscowego urzędu policji. Już wcześniej rozporządzenie z 28 listopada 1938 r., podjęte w ramach akcji niszczenia życia żydowskiego po sławnym pogromie Żydów, zwanym „nocą kryształową”, zakazało im korzystać ze wszystkich urządzeń kulturalnych i sportowych, w tym z parków publicznych, ale też poruszać się po ważniejszych ulicach i placach³¹. Na mocy rozporządzenia z 11 listopada 1938 r. Żydzi nie mogli uzyskiwać pozwolenia na broń³², a na podstawie następnego rozporządzenia — z 19 listopada tego samego roku — mieli utrudniony dostęp do opieki społecznej³³. Kolejne zarządzenie — z 16 czerwca 1939 r. — ograniczało Żydom dostęp do uzdrowisk i kąpielisk³⁴; zarządzenie z 14 sierpnia 1939 r. usuwało ich ze szkolnictwa publicznego³⁵, podczas gdy zarządzeniem z 26 grudnia 1941 r. zabroniono Żydom korzystać z publicznych budek telefonicznych na ulicach³⁶. Zarządzeniem ministra komunikacji Rzeszy z lipca 1942 r. Żydzi korzystający z zezwolenia komunikacyjnego pod żadnym pozorem nie mogli korzystać z poczekalni i restauracji dworcowych, lecz także z innych urządzeń³⁷. Mogli jedynie wejść do środka masowej komunikacji, bez wcześniejszego oczekiwania na dworcu. Według wytycznych ministra spraw wewnętrznych Rzeszy z 10 października 1941 r. Żydzi mogli zajmować miejsca siedzące tylko w wypadku, gdy nie było stojących

³⁰ *Bekanntmachung über die Kennzeichnung jüdischer Wohnungen. Vom 30. März 1942.* Uzyskało ono moc prawną z dniem 15 kwietnia 1942 r.; zob. B. Blau, *Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland 1933–1945*, Düsseldorf 1965, nr 375.

³¹ RGBl. I, Jg. 1938, s. 1676, *Polizeiverordnung über das Auftreten der Juden in der Öffentlichkeit. Vom 28. November 1938.*

³² RGBl. I, Jg. 1938, s. 1573, *Verordnung gegen den Waffenbesitz der Juden. Vom 11. November 1938.* Było to jedno posunięcie antyżydowskich podjętych po *Kristallnacht*.

³³ RGBl. I, Jg. 1938, s. 1649, *Verordnung über die öffentliche Fürsorge für Juden. Vom 19. November 1938.* Zob. też MBliV, Jg. 1939, szp. 1297, *Durchführung der VO. über die öffentliche Fürsorge für Juden. RdErl. d. RAM. u. d. RMdI. v. 25.5.1939 — II b 2790/39 u. V W I 43/39-7808.*

³⁴ MBliV, Jg. 1939, szp. 1291, *Juden in Bädern und Kurorten. RdErl. D. RMdI zgl i. R. d. RMjBuP. v. 16.6.1939 — I e 16 XVII/39-5012e.* Żydzi mogli przebywać w nich tylko na wyraźne skierowanie lekarskie, ale w pierwszej kolejności mieli być kierowani do ośrodków należących do Żydów.

³⁵ MBliV, Jg. 1939, szp. 1986, *Ausf.-Anw. zu Art. II der 10. VO. zum Reichsbürgerges. v. 4.7.1939 (RGBl. I, s. 1097). RdErl. D. RMjWEuV. zgl. i. R. d. RMdI. v. 14.8.1939 — E I b 462 (b) u. I e 561 III/39-5012.* Wcześniej, na mocy *Reichshabilitationsordnung. Vom 13. Dezember 1934*, ogłoszono, że habilitant musi mieć „pochodzenie aryjskie”, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 61.

³⁶ *Anordnung der Aufsichtsbehörde über die Benutzung öffentlicher Fernsprechstelle durch Juden. Vom 26. Dezember 1941*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 360.

³⁷ *Anordnung über die Benutzung öffentlicher Verkehrsmittel. Vom 7. Juli 1942*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 396.

„Aryjczyków”. W razie tłoku w środku komunikacji publicznej Żydom w ogóle zabronione było do niego wsiadać³⁸. Nieco później, 16 października 1941 r., ten sam minister wydał rozporządzenie zakazujące korzystania przez Żydów z autobusów w każdej sytuacji. W kolejnym rozporządzeniu z 24 marca 1942 r. praktycznie całkowicie zakazano Żydom podróżowania środkami komunikacji publicznej (z określonymi wyjątkami)³⁹. Zezwolenie na przejazd mogło dotyczyć tylko określonej gminy, wydawane było raz na rok i miało dotyczyć pracowników, jeżeli miejsce pracy leżało więcej niż o godzinę marszu lub 7 kilometrów (żydowscy uczniowie otrzymywali zgodę na dojazd do szkoły, jeżeli odległość przekraczała 5 kilometrów) od miejsca zamieszkania. Przepisy te zbiegły się z masowymi wywózkami Żydów na wschód i miały ułatwiać deportacje⁴⁰.

Hitlerowskiemu reżimowi nie wystarczało jednak całkowite pozbawienie Żydów praw publicznych i uszczuplenie tzw. praw prywatnych do granic biologicznej egzystencji, wraz z wybuchem II wojny światowej coraz bardziej narażały złowieszcze poglądy o konieczności całkowitego wykluczenia z niemieckiej wspólnoty prawnej wszystkich „nie-Aryjczyków”, wraz z mieszkańcami. Oślawione XI rozporządzenie wykonawcze do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 25 listopada 1941 r. położyło kres możliwości jakiegokolwiek korzystania przez Żydów w III Rzeszy z praw podmiotowych⁴¹.

Ograniczono również prawa zawodowe. Na mocy rozporządzenia z 22 kwietnia 1933 r. wprowadzono licencje dla lekarzy⁴², stomatologów i dentystów pracujących na rzecz kas chorych, z których automatycznie wykluczeni byli Żydzi, co powodowało niemożność leczenia chorych w systemie ubezpieczeniowym⁴³. W 1934 r. wprowadzono zasadę, że licencja dla lekarzy, a w 1935 r. dla stomatologów i dentystów nie mogła być udzielona także w wypadku, gdy lekarz, stomatolog lub dentysta posiadali małżonka „niearyjskiego”⁴⁴. Potwierdzała to nowa

³⁸ *Richtlinien für die Durchführung der Polizeiverordnung über die Kennzeichnung der Juden. Vom 10. Oktober 1941*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 339.

³⁹ *Anordnung über die Benutzung öffentlicher Verkehrsmittel. Vom 24. April 1942*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 377.

⁴⁰ D. Majer, *op. cit.*, s. 113.

⁴¹ RGBl. I, Jg. 1941, s. 722, *Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 25. November 1941*, por. zwłaszcza § 2. Sytuację prawną niearyjskiej wdowy i dzieci z małżeństwa mieszanego z Żydem uregulowało zarządzenie MSW z 12 grudnia 1941 r. do XI rozporządzenia wykonawczego. MBliV, Jg. 1941, szp. 2197, *Durchf.-Best. zu § 10 der Elften VO. zum Reichsbürgerges. RdErl. d. RMdI. V. 12.12.1941 — II 6043/41-6100a*.

⁴² O prześladowaniu lekarzy żydowskich pisze R. Jütte (*Die Vertreibung jüdischer und „staatsfeindlicher“ Ärztinnen und Ärzte*, [w:] *Medizin und Nationalsozialismus. Bilanz und Perspektiven der Forschung*, red. R. Jütte, Göttingen 2011, s. 83 n.).

⁴³ RGBl. I, Jg. 1933, s. 222, *Verordnung über die Zulassung von Ärzten zur Tätigkeit bei den Krankenkassen. Vom 22. April 1933*, art. II, ust. 2 wykluczał osoby „niearyjskie”; zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 90–91.

⁴⁴ *Prüfungsordnung für Ärzte und Zahnärzte. Vom 5. Februar 1934*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 45; RGBl. I, Jg. 1935, s. 192, *Verordnung über die Zulassung von Zahnärzten und Dentisten*

ustawa lekarska z 13 grudnia 1935 r., która wymagała sprawdzania czystości rasowej przy nominacji na lekarza⁴⁵. Był to tylko kolejny krok do wprowadzenia całkowitego zakazu wykonywania zawodu. Następnie usunięto Żydów z funkcji kierowniczych w lecznictwie, na mocy § 6 II rozporządzenia wykonawczego do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 21 grudnia 1935 r.⁴⁶ „Aryjscy” pacjenci utracili ostatecznie możliwość leczenia się u „nie-Aryjczyków” na mocy dalszych przepisów z 1938 i 1939 r. Co do lekarzy, zakaz leczenia „aryjskich” pacjentów wprowadzono w IV rozporządzeniu wykonawczym do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 25 lipca 1938 r. (§ 4)⁴⁷. Od tej pory zwano ich „doradcami medycznymi” (*Krankenbehandler*). W ramach kasy chorych mogli leczyć tylko Żydów⁴⁸. Podobny zakaz odnośnie do dentystów, techników dentystycznych i weterynarzy oraz aptekarzy wprowadzono w VIII rozporządzeniu wykonawczym do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 17 stycznia 1939 r.⁴⁹ IV rozporządzenie wykonawcze umożliwiało także wypowiedzenie umowy najmu lokalu gabinetu lekarzowi żydowskiemu (§ 7). Zbliżone ograniczenia dotyczyły wykonywania zawodu farmaceutów. Artykuł 3 I rozporządzenia wykonawczego do ustawy o wydzierżawianiu i administrowaniu aptek publicznych wykluczał możliwość, by Żydzi mogli zostać dzierżawcami⁵⁰. Rozporządzenie uniemożliwiało Żydom również bycie właścicielem apteki. Kolejne rozporządzenie — z 8 października 1937 r. o zatrudnianiu farmaceutów — wśród wymogów wykonywania zawodu żądało poświadczenia, że kandydat nie jest Żydem (§ 3, ust. 4)⁵¹. Następnym etapem było wyeliminowanie mieszańców żydowskich I i II stopnia, co nastąpiło we wspomnianym już wyżej VIII rozporządzeniu wykonawczym do ustawy o obywatelstwie Rzeszy z 17 stycznia 1939 r. Tryb zbywania aptek regulowało zarządzenie ministra spraw

bei den Krankenkassen. Vom 13. Februar 1935. Podobnie odnośnie do weterynarzy: ordynacja dla weterynarzy Rzeszy z 3 kwietnia 1936 r., RGBl. I, Jg. 1936, s. 347, *Reichstierärzteordnung. Vom 3. April 1936* (zob. § 3, ust. 5); zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 91–92.

⁴⁵ RGBl. I, Jg. 1935, s. 1433, *Reichsärzteordnung. Vom 13. Dezember 1935.* § 3, ust. 5 wykluczał lekarzy „niebędących krwi niemieckiej” lub mających małżonka „niemającego pochodzenia z krwi niemieckiej”; zob. F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 63, 209.

⁴⁶ RGBl. I, Jg. 1935, s. 1524, *Zweite Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 21. Dezember 1935*; zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 91.

⁴⁷ RGBl. I, Jg. 1938, s. 969, *Vierte Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 25. Juli 1938*; zob. R. Jütte, *Jüdische „Krankenbehandler“*, [w:] *Medizin und Nationalsozialismus...*, s. 261 n.; F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 209.

⁴⁸ RGBl. I, Jg. 1938, s. 1391, *Verordnung über die Teilnahme von Juden an der kassenärztlichen Versorgung. Vom 6. Oktober 1938.*

⁴⁹ RGBl. I, Jg. 1939, s. 47, *Achte Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 17. Januar 1939*; zgodnie z § 1 ich dyplomy wygasły z dniem 31 stycznia 1939 r., a podejmowanie dalszej działalności w podanych wyżej zawodach zostało zakazane na mocy § 2. Istniała możliwość powierzenia im dotychczasowych funkcji, ale tylko w stosunku do Żydów (§ 3); zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 91.

⁵⁰ RGBl. I, Jg. 1936, s. 317, *Erste Verordnung zum Gesetz über die Verpachtung und Verwaltung öffentlicher Apotheken. Vom 26 März 1936.*

⁵¹ RGBl. I, Jg. 1937, s. 1118, *Bestellungsordnung für Apotheker. Vom 8. Oktober 1937*; zob. F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 209.

wewnętrznych Rzeszy o „odżyzdzeniu praw do prowadzenia aptek” z 20 maja 1939 r.⁵² Rozporządzeniem z 1 września 1939 r. zabroniono zatrudniać Żydów w jakiegokolwiek formie jako aptekarzy⁵³.

Przenikający cały system prawny III Rzeszy rasizm, powiązany z socjaldarwinizmem, składał się nie tylko z antysemityzmu (*Antisemitismus*), lecz także z higieny rasowej (*Rassenhygiene*)⁵⁴. Temu podziałowi odpowiadała praktyka totalitarnego reżimu, stąd też już w pierwszych jego latach pojawiły się regulacje prawne dotyczące sterylizacji, następnie małżeństwa i rodziny, integralności płciowej, a wreszcie eutanazji⁵⁵. Wszystkie przepisy brutalnie wkraczały w podmiotowość prawną jednostki, naruszając sferę jej prywatności, tzw. prawa osobiste, nazywane również dobrami osobistymi. Wydane w tym zakresie „akty prawne” stanowiły „ustawowe bezprawie”, naruszające „ponadustawowe prawo”, tj. fundamentalne prawa jednostki ludzkiej⁵⁶.

Jedną z najważniejszych regulacji prawnych była Ustawa o ochronie przed dziedzicznie chorym potomstwem z 14 lipca 1933 r., zwana ustawą sterylizacyjną, na podstawie której stosowano przymus fizyczny w stosunku do osób, u których rozpoznana została dziedziczna choroba, ciężkie kalectwo fizyczne bądź zaawansowany alkoholizm⁵⁷. Przeprowadzona na podstawie ustawy sterylizacja „dzie-

⁵² MBliV, Jg. 1939, szp. 1137, *Entjudung von Apothekenbetriebsrechten. RdErl. d. RMdI zgl. i. R. d. RWiM. V. 20.5.1939. — IV e 3612/39-4052*.

⁵³ RGBl. I, Jg. 1939, s. 1567, *Verordnung zur Bestellungsordnung für Apotheker. Vom 1. September 1939*.

⁵⁴ F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 18; *idem*, *Rasizm w teorii i praktyce Trzeciej Rzeszy*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” III, 1977, s. 125; A.S. Rickmann, *Rassenpflege im völkischen Staat: Vom Verhältnis der Rassenhygiene zur nationalsozialistischen Politik. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät. Der Rheinisch-Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn*, Bonn 2002, <http://hss.ulb.uni-bonn.de/2002/0091/0091.pdf> (dostęp: 18.03.2017), s. 47 n.

⁵⁵ G. Aly, „*Endlösung*”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt 1995, s. 374 n.; I. Haar, *Polityka ludnościowa w Generalnym Gubernatorstwie: polityka narodowościowa wobec Żydów i polityka osadnictwa a inicjatywy regionalne i centralne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1 (14), s. 155.

⁵⁶ G. Radbruch, *op. cit.*, s. 256–266.

⁵⁷ RGBl. I, Jg. 1933, s. 529, *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses. Vom 14. Juli 1933*. Tłumaczenia ustawy na język polski dokonał prof. Uniwersytetu Wileńskiego ks. dr Ignacy Świrski (*Zagadnienie sterylizacji*, Włocławek 1934, s. 3–5). Kopią tej ustawy był odpowiedni dokument obowiązujący na terenie Wolnego Miasta Gdańska z 14 listopada 1933 r.; z literatury zob. zwłaszcza G. Bock, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Opladen 1986; F. Połomski, *Sądy do spraw sterylizacji w Trzeciej Rzeszy (1933–1945)*, „Studia Śląskie” 1971, „Seria Nowa”, t. 20, s. 365–378; K. Uzarczyk, *Podstawy ideologiczne higieny ras i ich realizacja na przykładzie Śląska w latach 1924–1944*, Toruń 2002, s. 238–281; M. Musielak, *Steryliizacja ludzi ze względów eugenicznych w Stanach Zjednoczonych, Niemczech i w Polsce (1899–1945)*, Poznań 2008; F. Ryszka, *op. cit.*, s. 395, 436, 446; F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 199; K. Jonca, *op. cit.*, s. 247–250; D. Majer, *op. cit.*, s. 68–69; H.W. Schmul, *Zwangssterilisation, [w:] Medizin und Nationalsozialismus...*, s. 202 n.; T. Kruszewski, *Partia narodowosocjalistyczna na Śląsku w latach 1933–1945. Organizacja i działalność*, Wrocław 1995, s. 389. O skali zjawiska

dzicznie chorych” (*erbkrank*) opierała się na orzeczeniu o jej wykonaniu wobec osoby dziedzicznie chorej przez specjalny sąd (art. 4). Sąd ten wydawał orzeczenie na wniosek kompetentnego państwowego urzędu zdrowia, lecz także kierownika szpitala, sanatorium, przytułku czy więzienia⁵⁸. V rozporządzenie wykonawcze do ustawy o ochronie przed dziedzicznie chorym potomstwem z 25 lutego 1936 r. w art. 1 zawierało unormowanie przewidujące, że „ubezplodnienie” kobiet należało przeprowadzać do ukończenia przez nie 38 roku życia⁵⁹.

Dodatkowo po przyjęciu Żyda dotkniętego chorobą psychiczną do lecznictwa zamkniętego od grudnia 1940 r. w żadnej sytuacji nie było dozwolone przetrzymywanie go razem z chorym psychicznie „Aryczykiem”⁶⁰.

Trzeba przy tym zwrócić uwagę na obowiązek donoszenia odpowiednim instancjom urzędowym o osobach podlegających „ubezplodnieniu” na podstawie ustawy sterylizacyjnej⁶¹. Zarządzenie ministra spraw wewnętrznych Rzeszy z 19 marca 1942 r. wykluczało tu jednak możliwość samodzielnego składania wniosków o „ubezplodnienie” przez Żydów⁶². Zarządzenie z 4 maja 1942 r. nakazywało sporządzać dokładne meldunki o liczbie dokonanych „ubezplodnień”⁶³. W 1942 r. minister spraw wewnętrznych Rzeszy dostrzegł niepokojące go praktyki opóźniania dokonania „ubezplodnienia” albo co gorsza — odsyłania pacjentów bez dokonania zabiegu, w związku z powyższym ostrzegł, że w przyszłości takie praktyki powinny zostać ukrócone⁶⁴. W praktyce decydujące znaczenie w funkcjonowaniu tego systemu miała administracja państwowa.

świadczą akta procesu norymberskiego lekarzy nazistowskich, zakończonego ogłoszeniem wyroku w dniu 20 sierpnia 1947 r.; zob. *Nieludzka medycyna. Dokumenty procesu norymberskiego przeciwko lekarzom*, oprac. A. Mitscherlich, F. Mielke, Warszawa 1965, o sterylizacji na s. 243–256.

⁵⁸ Szerzej zob. F. Kasperk, *Przymusowe sterylizacje w rejencji wrocławskiej 1934–1944*, „Przegląd Lekarski” 1979, nr 1, s. 53; *idem*, *Sterylizacja ze wskazań eugenicznych w latach 1934–1944 na Śląsku Opolskim*, „Przegląd Lekarski” 1968, nr 1, s. 41; F. Połomski, *Sądy do spraw sterylizacji...*, s. 368; F. Ryszka, *op. cit.*, s. 395.

⁵⁹ RGBl. I, Jg. 1936, s. 122, *Fünfte Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*.

⁶⁰ MBliV, Jg. 1940, szp. 2261, *Aufnahme jüdischer Geistekranker in Heil- und Pflegeanstalten*. RdErl. d. RMdI. v. 12.12.1940 — IV g 7123/40-5106, ust. 1.

⁶¹ Obowiązek taki wprowadzał art. 3 pkt b I rozporządzenia wykonawczego z 5 grudnia 1933 r. do ustawy sterylizacyjnej (RGBl. I, Jg. 1933, s. 1021, *Verordnung zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*. Vom 5. Dezember 1933).

⁶² MBliV, Jg. 1942, szp. 605, *Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes und des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses gegenüber Juden*. RdErl. D. RMdI. V. 19.3.1942 — IV b 398/42-1075 a.

⁶³ MBliV, Jg. 1942, szp. 997, *Vereinfachung bei der Durchführung des Ges. zur Verhütung erbkranken Nachwuchses und des Ehegesundheitsges.* RdErl. D. RMdI. V. 4.5.1942 — IV b 516/42 — 1079.

⁶⁴ MBliV, Jg. 1942, szp. 1297, *Durchführung des Art. 1 der Ersten VO. des Ges. zur Verhütung erbkranken Nachwuchses*. RdErl. D. RMdI. V. 10.6.1942 — IV b 823 II/42 — 1079; zob. też ponownie: MBliV, Jg. 1942, szp. 1471, *Vereinfachung der Verw.; hier: Verrechnung bzw.*

Zabiegów sterylizacji dokonywano nadal w czasie II wojny światowej, ale pewną cezurą był tu koniec 1939 i początek 1940 r., kiedy postanowiono zastąpić sterylizację, rozpoczynając od Żydów, jeszcze bardziej złowieszczą eutanazją, o której poniżej.

Ustawę sterylizacyjną od samego początku stosowano wobec Polaków w Niemczech⁶⁵. Polityka ta była kontynuowana w stosunku do nich podczas II wojny światowej⁶⁶. Wtedy to podjęto próbę masowej sterylizacji „niższych ras” za pomocą promieni rentgena, czym zainteresowany był zwłaszcza Himmler, poszukujący skutecznych instrumentów w walce z rozrodzością Słowian⁶⁷.

Naruszanie fundamentalnych praw osobistości w imię „higieny rasowej” infiltrowało ustawodawstwo małżeńskie i rodzinne, a III Rzesza wkroczyła nawet w sferę pozamałżeńskich stosunków płciowych⁶⁸. Pierwsze jaskrawe naruszenie sfery intymności człowieka umożliwiła omówiona Ustawa o ochronie przed dziedzicznie chorym potomstwem z 14 lipca 1933 r., albowiem interpretacja jej przepisów dała podstawę do przymusowej aborcji u kobiet „aspołecznych”, do których zaliczano żebraczki, kobiety o orientacji homoseksualnej, które zaszły w ciążę, prostytutki, kobiety mające wiele dzieci pozamałżeńskich z różnymi partnerami. W takich sytuacjach po przymusowej aborcji dokonywano przymusowej sterylizacji⁶⁹.

Ustawa z 23 listopada wprowadzała w Ustawie z 23 listopada 1933 r. przeciw nadużyciom przy zawieraniu małżeństw i adopcji⁷⁰ nowy § 1325a BGB, na podstawie którego małżeństwo było nieistniejące, jeżeli małżonkowie nie podejmowali współżycia, nie mieszkali razem, nawet jeżeli kobieta przyjmowała nazwisko męża. Jeżeli od rozwiązania takiego małżeństwa nie minęło pięć lat,

Erstattung der für erbpflegerische Maßnahmen aufgewendeten Mittel. RdErl. D. RMdI. V. 10.7.1942 — IV b 918-42-1079-Mi.

⁶⁵ F. Połomski, *Spór o stosowanie hitlerowskiego ustawodawstwa sterylizacyjnego do Polaków na terenie Opolszczyzny*, „Studia Śląskie” 1960, „Seria Nowa”, t. 3, s. 173–196.

⁶⁶ C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacja 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 2. *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984, s. 200 n.

⁶⁷ Zob. T. Cyprian, J. Sawicki, *Ludzie i sprawy Norymbergi*, Poznań 1967, s. 235 n.; S. Kłodziński, *Z zagadnień ludobójstwa. Sterylizacja i kastracja promieniami Roentgena w obozie oświęcimskim*. Dr Horst Schumann, „Przegląd Lekarski” 1964, nr 1, s. 105–111; A. Pankowicz, *KL Auschwitz w procesach norymberskich (1945–1949)*, „Zeszyty Oświęcimskie” 1983, nr 18, s. 277; R. Manvell, H. Fraenkel, *Himmler*, Warszawa 1971, s. 186 n.; F. Połomski, *Rasizm w teorii i praktyce...*, s. 129.

⁶⁸ W. Schubert, *Das Familien- und Erbrecht unter dem Nationalsozialismus. Ausgewählte Quellen zu den wichtigsten Gesetzen und Projekten aus den Ministerialakten*, Paderborn-München-Wien 1993; A. Tołkaczew, *Prawo małżeńskie w narodowo-socjalistycznym ustawodawstwie niemieckim w latach 1933–1936*, „Palestra” 1937, nr 5, s. 457–465.

⁶⁹ Poza sytuacjami wskazanymi w niej chorób ustawa wprowadzała całkowity zakaz aborcji; D. Schmitz-Köster, „*Deutsche Mutter, bist du bereit...*” *Der Lebensborn und seiner Kinder*, Berlin 2010, s. 49; K. Jonca, *op. cit.*, s. 265 n.

⁷⁰ RGBl. I, Jg. 1933, s. 979, *Gesetz gegen Missbräuche bei Eheschließung und der Annahme an Kindes Staat. Vom 23. November 1933*.

a w tym czasie podjęli oni współżycie, to istniała możliwość sanowania takiego związku. Bardziej złowieszczą była nowa wersja § 1754 BGB, która przewidywała możliwość odbierania takim małżeństwom dzieci przez państwo.

Ustawy norymberskie z 1935 r. wprowadzały również zakazy utrzymywania jakichkolwiek kontaktów cielesnych osób „krwi niemieckiej lub pokrewnej” z Żydami, lecz także z żydowskimi mieszańcami i Romami, formułując słynne pojęcie „zhańbienia rasy” (*Rassenschande*)⁷¹. O ile dotychczasowe przepisy o „zdrowiu dziedzicznym” służyły eliminacji „elementów szkodliwych rasowo”, o tyle ustawy norymberskie, a zwłaszcza ustawa o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej czci, głęboko wkraczały w intymne kontakty kobiet i mężczyzn. Prowadziły one z oczywistych względów do uniemożliwienia powstania takich kontaktów w sposób legalny, poprzez zawieranie związków małżeńskich⁷², ale też do wyeliminowania „wszelkich stosunków pozamałżeńskich”. Orzecznictwo sądów Rzeszy uznawało przynależność do rasy żydowskiej za cechę osobistą w myśl § 1933 BGB i stosowało przepisy BGB o błędzie jako wadzie oświadczenia woli, gdy osoba zawierająca związek małżeński nie wiedziała, że druga strona była Żydem, albo nie знаła „znamiennych cech rasy żydowskiej”, natomiast obraza „wodza” przez małżonkę stanowiła w orzeczeniach sądów podstawę do rozwodu⁷³.

W świetle analizowanej ustawy wykluczone było posiadanie potomstwa przez osoby zaliczone do przeciwstawianych grup⁷⁴. Szczególne znaczenie miało tu I rozporządzenie wykonawcze z 14 listopada 1935 r. do ustawy o ochronie krwi i czci niemieckiej. Jego § 2 wykluczał jakiekolwiek związki małżeńskie z „osobami niższymi rasowo”, czyli Żydami, oraz z żydowskimi mieszańcami i Romami⁷⁵. Z kolei z § 6 wynikało istnienie zagrożenia, że — z powodu konieczności zachowania czystości niemieckiej krwi — ze związków z Żydami należało się spodziewać „niebezpiecznego potomstwa”⁷⁶. Ustawa ta zmierzała do wyeliminowania potomstwa niepożądanego z punktu widzenia rasowego. Dlatego prawa osobiste obowiązujące dotychczas w Niemczech, a typowe dla cywilizacji łacińskiej, miały zostać w istotny sposób podważone.

Pod pojęcie kontaktów cielesnych podciągano z upływem czasu wiele czynności seksualnych, ale doktryna skupiała się głównie na uznaniu za przedmiot

⁷¹ D. Majer, *op. cit.*, s. 69 n.; F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 131 n. Przepisy mówiły głównie o odpowiedzialności mężczyzny. Zdaniem Sądu Najwyższego można było kobietę ukarać za składanie fałszywych zeznań; zob. *idem*, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 137.

⁷² RGBl. I, Jg. 1935, s. 1146, *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 15. September 1935*; D. Majer, *op. cit.*, s. 49 n.

⁷³ A. Tołkaczew, *op. cit.*, s. 465.

⁷⁴ Szczegółowo omawia tę kwestię F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 123 n. (tutaj dokładna analiza rozróżniająca „czystych Żydów” od mieszańców według stopni).

⁷⁵ RGBl. I, Jg. 1935, s. 1334, *Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 14. November 1935*; zob. F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 195 n.

⁷⁶ Por. D. Majer, *op. cit.*, s. 50.

„zhańbienia rasy” odbycia stosunku seksualnego, określanego jako „akt seksualny” albo „kopulacja”. Szerokie potraktowanie „zhańbienia rasy” datowało się od orzeczenia Wielkiego Senatu Karnego Sądu Rzeszy z 9 grudnia 1936 r., w którym zaliczono do tego czynu każde zachowanie, które zmierzało do zaspokojenia popędu seksualnego, nawet gdy nie osiągnięto tego celu⁷⁷. Żyd — jak stwierdzał wyrok Sądu Rzeszy z 27 września 1937 r. — powinien orientować się w przynależności rasowej kobiety, z którą zamierza odbyć stosunek seksualny⁷⁸. Minister spraw wewnętrznych Wilhelm Frick zachwalał tę ustawę jako „wspaniałą regulację problemu Żydów i mieszańców”⁷⁹.

II rozporządzenie wykonawcze do ustawy z 31 maja 1941 r., o czym jeszcze niżej, rozszerzało jej zastosowanie na Polaków, do tej pory uznanych za obywateli Rzeszy Niemieckiej (tzw. *volksdeutsche*)⁸⁰. Doktryna podkreślała zresztą, że ustawa dotyczyła wszystkich innych grup niepożądanych, zaliczonych do „narodowo obcych”. Cel ustawy stanowiło bowiem uniknięcie sytuacji, gdy „można było oczekiwać potomstwa zagrażającego zachowaniu czystości rasy”⁸¹. Zagrożenie to istniało nie tylko w stosunku do Żydów, Romów i Murzynów, przepisy te miały także wyraźnie antypolski charakter, choć część przedstawicieli doktryny zaliczała Polaków do rasy „aryjskiej”⁸². Po wybuchu II wojny światowej zwyciężyła jednak koncepcja uznawania Polaków za niższych rasowo. Ujawniono publicznie dyrektywę nr 1306 Ministerstwa Propagandy III Rzeszy z dnia 24 października 1939 r. „w sprawie traktowania ludności polskiej jako podludzi” (*Untermenschen*). „Nawet dojarka” — jak stwierdzano — „musi mieć jasność sytuacji, że polskość jest równoznaczna z niższą ludzką wartością”⁸³. Stanowiło to uzasadnienie dla polityki przemocy, pozbawiania Polaków elementarnych praw ludzkich i traktowania ich jako niewolników „rasy panów”. O zasadzie równości nie mogło być już mowy. „Bogowie i zwierzęta — taki świat staje przed nami”, jak zwięźle formułował to prawo bezwzględnej nierówności Hitler⁸⁴.

Jak się okazało po 1 września 1939 r., wprowadzone przepisy o „zhańbieniu rasy” były trudne do wyegzekwowania w odniesieniu do żołnierzy niemieckich wojsk okupacyjnych. Już we wrześniu doszło do gwałtów na kobietach „niższych

⁷⁷ F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 139. Dotyczyło to także stosunków seksualnych osób bezpłodnych (wyrok Sądu Rzeszy z 14 października 1938 r.); zob. *ibidem*, s. 140.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 141.

⁷⁹ D. Majer, *op. cit.*, s. 70.

⁸⁰ RGBl. I, Jg. 1941, s. 297, *Zweite Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 31. Mai 1941*.

⁸¹ D. Majer, *op. cit.*, s. 70–71.

⁸² K. Jonca, *op. cit.*, s. 266; D. Majer, *op. cit.*, s. 71.

⁸³ C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 483; *idem*, *Faszyzm i okupacje 1938–1945...*, t. 2, s. 249.

⁸⁴ Cyt. za: J. Fest, *Oblicze Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1970, s. 478; zob. też *ibidem*, s. 612 (w przypisie); D. Majer, *op. cit.*, s. 48–49.

rasowo”, w tym na Żydówkach⁸⁵. Przepisy rasowe traktowano ambiwalentnie, ponieważ nie było ostatecznie rozstrzygnięte, czy obcowanie z przedstawicielkami narodów słowiańskich ma cechy przestępstwa „zhańbienia rasy”. Widoczne są tu różne praktyki urzędowe⁸⁶. Ustawodawstwo rasistowskie z 1935 r. było przestrzegane rygorystycznie wtedy, gdy niemiecka kobieta — z różnych powodów, także braku mężczyzn, gdyż walczyli na wojnie — wchodziła w intymne kontakty z jeńcami wojennymi czy robotnikami przymusowymi. Problem kontaktów seksualnych Niemek z „osobami niższymi rasowo” Reichsführer SS Heinrich Himmler dostrzegł już w przemówieniu z 7 września 1940 r. Stwierdził wtedy, że

jeśli Polak zadaje się z niemiecką kobietą, a przez to rozumiem stosunek cielesny, zostanie powieszony frontem do swego obozu; wówczas inni już tego nie robią. Ponadto należy się postarać, sprowadzić dostateczną ilość polskich kobiet i dziewcząt, tak że nie będzie zachodziła potrzeba [takich stosunków]! [...] Kobieta musi być postawiona bez litości przed sąd, a jeśli brak będzie dostatecznych dowodów — takie sytuacje zawsze będą się zdarzały — zostanie posłana do obozu koncentracyjnego. Musimy tak postępować, jeśli ten milion Polaków, setki tysięcy innych robotników różnych narodowości nie mają spowodować nieopisanych szkód dla niemieckiej krwi. Filozofowanie tu nic nie pomoże. Byłoby lepiej, gdybyśmy ich tu w ogóle nie mieli, ale ich potrzebujemy. To chciałem właśnie powiedzieć na temat problemu polskich robotników⁸⁷.

Prawa publiczne Polaków, a tym bardziej prywatne prawa podmiotowe, nie miały tutaj najmniejszego znaczenia⁸⁸.

Dla hitlerowskiego reżimu w całym okresie jego istnienia najbardziej skomplikowany był problem istniejących już małżeństw mieszanych. Starano się więc zmuszać „aryjskiego” partnera do rozwodu, manipulując przepisami kodeksu cywilnego, a zwłaszcza § 1568 BGB, który jednakże wyraźnie formułował przesłankę zawinienia jednego z małżonków. Naciągano też przepisy o unieważnieniu małżeństwa (*Anfechtung*), specyficznie zinterpretowane przez Sąd Rzeszy w wyroku z 12 lipca 1934 r. Rozciągnięto je na sytuację, gdy „aryjski” małżonek nie wiedział przy zawarciu związku, że druga osoba nie jest „aryjskiego” pochodzenia, lub gdyby nawet o tym wiedział, ale wskutek swych przekonań religijnych sądził, że chrześcijaństwo znosiło różnice między Żydami a chrześcijanami, czy wreszcie, gdy później „aryjski” małżonek dowiedział się o kwestii rasowej, której nie

⁸⁵ T. Berenstein, A. Rutkowski, *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (I.IX.1939 r. – 25.X.1939 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1961, nr 18, s. 15–16.

⁸⁶ Szerzej zob. E.D. Drolshagen, *Dzieci Wehrmachtu. W poszukiwaniu nieznanego ojca*, Warszawa 2007, s. 55–58, 61, 69, 135, 144 n.; A.M. Siegmund, „*Das Geschlechtsleben bestimmen wir*”. *Sexualität im Dritten Reich*”, München 2009, s. 266–273, 275–277, 280 n.; I.T. Miecik, *Okupacja. Jak Trzecia Rzesza zaspokajała potrzeby seksualne żołnierzy Wehrmachtu w okupowanej Warszawie*, „Newsweek. Historia” 2011, nr 2, z. 3, s. 32; A.M. Siegmund, *op. cit.*, s. 282–283.

⁸⁷ Cyt. za: T. Cyprian, J. Sawicki, *Nieznaną Norymberga. Dwanaście procesów norymberskich*, Warszawa 1965, s. 253.

⁸⁸ Szerzej zob. A.M. Siegmund, *op. cit.*, s. 293–297; T. Cyprian, J. Sawicki, *Nieznaną Norymberga...*, s. 253.

był dotychczas świadomy. Powoływano się na § 1333 BGB, który przewidywał możliwość unieważnienia małżeństwa z powodu pomyłki co do „cech osobistych”. Wyrok Reichsgerichtu z 22 maja 1935 r. wyjaśnił, że właśnie w tym przepisie mieści się sytuacja, gdy niemiecki małżonek nie wiedział, że drugi małżonek jest Żydem⁸⁹. Pozostawanie w takim związku prowadziło jednak do odpowiedzialności prawnej z tytułu „zhańbienia rasy”⁹⁰. Akcja zmuszania ludzi do rozwodów nasilała się po 1939 r., choć nadal istniała pewna liczba takich związków, zwanych uprzywilejowanymi.

Zakazy zawierania małżeństw przewidywała również Ustawa z 18 października 1935 r. o ochronie potomstwa narodu niemieckiego, zwana ustawą o zdrowiu małżeńskim⁹¹. Ustawa ta rozciągnęła zakazy z ustawy o ochronie krwi niemieckiej i niemieckiej czci na wszelkie „rasowo niepożądane osoby”. Zakazywała ona, pod karą więzienia, zawierania małżeństw, gdy jeden z nupturientów ukrywał fakt choroby, która mogłaby spowodować szkody dla potomstwa z tego związku; gdy jeden z narzeczonych pozostawał pod opieką; gdy pozostawał w stanie choroby psychicznej; czy wreszcie dotknięty był chorobą dziedziczną. Przepisy ustawy wprowadzały obowiązek badań oraz przedstawiania świadectw o zdolności do zawarcia małżeństwa.

Wejście w życie tej ustawy oznaczało odbieranie ludziom podstawowego prawa osobistego, jakim jest swoboda wyboru partnera do zawarcia związku małżeńskiego i w ogóle kontaktów intymnych, jako że zakazano jakichkolwiek kontaktów płciowych pomiędzy przeciwstawionymi sobie grupami ludzi za obopólną zgodą⁹². Nie wskazywała ona wyraźnie, kto jest objęty jej postanowieniami, ale można było domniemywać, że chodziło o „elementy niższe rasowo”⁹³. Interpretatorzy ustawy zresztą wprost stwierdzali, że dla uniknięcia „niepożądanego potomstwa” należało uniemożliwić zawieranie małżeństw Niemek i Niemców z osobami przynależącymi do „ras mniej wartościowych”. Zapewne chodziło także o eliminowanie małżeństw z cudzoziemcami i cudzoziemkami.

Ustawa przewidywała, że w drodze wyjątku minister spraw wewnętrznych Rzeszy mógł zwolnić nupturientów z niektórych ograniczeń ustawy, ale — jak wyjaśnił w zarządzeniu z 19 marca 1942 r. — zgody takie nie będą udzielane w sytuacji ślubów żydowskich mieszkańców I stopnia z Żydami, a nawet

⁸⁹ D. Majer, *op. cit.*, s. 73; F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 129–131.

⁹⁰ F. Połomski, *Ustawodawstwo rasistowskie...*, s. 128–129.

⁹¹ RGBl. I, Jg. 1935, s. 1246, *Gesetz zum Schutze des Erbgesundheit des deutschen Volkes (Ehegesundheitsgesetz)*. Vom 18. Oktober 1935; RGBl. I, Jg. 1935, s. 1419, *Erste Verordnung zur Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes*. Vom 29. November 1935; RGBl. I, Jg. 1941, s. 650, *Zweite Durchführungsverordnung zur Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes*. Vom 22. Oktober 1941. To ostatnie rozporządzenie w § 1 nakazywało również, by w razie poślubienia kandydata z zagranicy także on podlegał przepisom ustawy (zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 71 n.; F. Ryszka, *op. cit.*, s. 446 n.).

⁹² Szerzej zob. D. Majer, *op. cit.*, s. 72.

⁹³ *Ibidem*.

w wypadku samych Żydów. Chodziło tu o uniknięcie zwiększania się populacji Żydów w Rzeszy, którzy nie mogli już zawierać związków małżeńskich⁹⁴. Poważne naruszenia zasad prawa prywatnego, w którym państwo ingeruje w sferę stosunków intymnych między ludźmi, było typowe dla ustroju totalitarnego⁹⁵.

Zwieńczeniem tych zmian była licząca 131 paragrafów Ustawa o prawie małżeńskim z 6 lipca 1938 r.⁹⁶, choć w założeniu — co potwierdzały również motywy ustawowe — miała ona charakter tymczasowy i traktowano ją jako pierwszy krok w stworzeniu jednolitego, wielkoniemieckiego prawa małżeńskiego i rodzinnego⁹⁷. Nadawała ona — w ustawodawstwie małżeńskim i rodzinnym — formę prawną teorii rasy i eugeniki, „krwi i ziemi” oraz *Volksgemeinschaft*⁹⁸. Uchylone zostały §§ 1303–1352 BGB dotyczące zawarcia i rozwiązania małżeństwa, które zastąpiły nowe regulacje związane z wprowadzeniem przeszkód do zawarcia małżeństwa, opartych na wyższości „porządku narodowego” nad wolą jednostki. Ustawa uchylała ponadto § 84 BGB i wiele dalszych jego przepisów (§§ 1564–1587; § 1608, ust. 2; §§ 1635–1637; §§ 1699–1704 i § 1771, ust. 2, zd. 2 BGB). Przepisy te dotyczyły rozwodów oraz praw dzieci ślubnych i dzieci pochodzących z małżeństw nieważnych. Nowe regulacje, służące płodzeniu dzieci „lepszego rasowo”, nie mogły ograniczać się tylko do dzieci ślubnych. W mocy pozostały tylko przepisy BGB o zaręczynach (§§ 1297–1302) oraz wiele przepisów o majątkowych prawach małżeńskich.

Wprowadzono nową ideę małżeństwa, odbiegającą zarówno od chrześcijańskich, jak i od laicko-liberalnych wzorców. Główną podstawą nowego prawa małżeńskiego była teza, iż związek małżeński nie był rodzajem umowy, lecz instytucją prawną w interesie utrzymania ciągłości biologicznej (*Fortbestandes*)

⁹⁴ MBliV, Jg. 1942, szp. 605, *Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes und des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses gegenüber Juden*. RdErl. D. RMdI. V. 19.3.1942 — IV b 398/42-1075a.

⁹⁵ Szerzej zob. A.M. Siegmund, *op. cit.*, s. 30 n., 39–40, 150 n., 175 n., 194, 200 n., 204–205, 264; D. Schmitz-Köster, *op. cit.*, s. 4.

⁹⁶ RGBl. I, Jg. 1938, s. 807, *Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet*. Vom 6. Juli 1938. Ustawę uzupełniały rozporządzenia wykonawcze: RGBl. I, Jg. 1938, s. 923, *Verordnung zur Durchführung und Ergänzung des zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet (Ehegesetz)*. Vom 28. September 1938; RGBl. I, Jg. 1938, s. 1323, *Zweite Verordnung zur Durchführung und Ergänzung des Ehegesetzes*. Vom 27. Juli 1938. Zob. zwłaszcza L. Halban, *Małżeństwo niemieckie*. Podług ustawy z 6 lipca 1938, Warszawa 1939 (za: „Przegląd Powszechny” 1939, nr 1, s. 37–52, nr 2, s. 195–209); zob. też D. Majer, *op. cit.*, s. 73–74, F. Ryszka, *op. cit.*, s. 446–447.

⁹⁷ Oficjalnym hasłem ogłoszenia prawa małżeńskiego z 1938 r. był Anszlus Austrii i zapowiedziane ujednolicenie prawa w „Wielkiej Rzeszy Niemieckiej”; zob. bliżej L. Halban, *op. cit.*, s. 5–7. Halban analizuje też przepisy specjalne dla Austrii (*ibidem*, s. 28–30).

⁹⁸ K. Parr, *Das Kindeswohl in 100 Jahren BGB. Inaugural — Dissertation zur Erlangung der Würde eines doctor iuris der Juristischen Fakultät der Bayerischen Julius — Maximilians — Universität Würzburg* 2005, Würzburg 2005, s. 64 n., 68 n.; W. Schubert, *op. cit.*, s. 703–704.

narodu niemieckiego. Pojęcie małżeństwa pozbawiono więc niemal całkowicie pierwiastków idealnych, kazano mu służyć przede wszystkim celom populacyjnym i tworzeniu szczególnie wartościowej rasy przez dobór małżonków⁹⁹.

Paragraf 4 ustawy odsyłał do ustawodawstwa o ochronie krwi i czci niemieckiej, wraz z przepisami wykonawczymi, co oznaczało, że ustawa sankcjonowała ideologiczne podstawy dla utworzenia instytucji rozplodowej nowej rasy aryjskiej¹⁰⁰. Ten właśnie paragraf stosowano do unieważniania mieszanych małżeństw polsko-niemieckich na ziemiach wcielonych do Rzeszy w okresie II wojny światowej, powołując się na powody polityczno-narodowe.

Zmianie uległy granice wieku pozwalające wstąpić w związek małżeński, gdyż dla mężczyzny zdolność do zawarcia małżeństwa ustalono z wiekiem 21 lat, a dla kobiety — 16 lat (§ 1.1), co motywowano chęcią zapobiegania zbyt wcześnie zawieranym małżeństwom, które nie potrafiłyby sprostać wymogom stawianym przez *Volksgemeinschaft*¹⁰¹. Wprowadzono również instytucję „zniesienia” (*Aufhebung*) małżeństwa (§§ 33–45) zamiast dotychczasowego unieważnienia, którą należało odróżniać od rozwodu (§ 46 n.). O ile znana z BGB możliwość zacieśnienia małżeństwa pociągała za sobą uznanie go za nieważne już od chwili jego zawarcia, o tyle małżeństwo rozwiązane przez zniesienie ustawało dopiero z chwilą nabrania mocy prawnej przez znoszący je wyrok (§§ 33, 34, 42), a więc podobnie jak w wypadku rozwodu¹⁰². Jako podstawę rozwodu zachowano za BGB rozkład pożycia małżeńskiego, ale wprowadzono też nową — rozwód bez winy stron (§§ 50–53), które to pojęcie obejmowało również jako przyczynę rozwodu choroby zakaźne lub wzbudzające odrazę u jednego z małżonków (§ 52) oraz przedwczesną bezpłodność (§ 53). Utrzymano także orzekanie z winą obustronną lub przewagą winy jednej ze stron. Pojawił się też nowy, nieznany dotąd powód do rozwodu, a mianowicie wzbranianie się od płodzenia, ewentualnie rodzenia potomstwa (§ 48)¹⁰³. Prawo do rozwodu było wykluczone w razie posiadania potomstwa lub dziecka wspólnie adoptowanego przez małżonków (§ 53, ust. 2). Dokonanie aborcji umożliwiało drugiemu z małżonków domaganie się rozwodu¹⁰⁴.

Szczególnie istotny był § 37 ustawy, który zezwalał na unieważnienie małżeństwa, gdy doszło do pomyłki w odniesieniu do cech drugiego współmałżonka — zapewne chodziło tu o ukrycie żydowskiego pochodzenia. W sytuacji gdy „indywidualny interes małżonków nie był już rozstrzygający”, dawało to interpretatorom ustawy możliwość powołania się na „interes stanu posiadania narodu

⁹⁹ L. Halban, *op. cit.*, s. 7.

¹⁰⁰ F. Ryszka, *op. cit.*, s. 447.

¹⁰¹ L. Halban, *op. cit.*, s. 8–9.

¹⁰² Szerzej zob. *ibidem*, s. 18–22.

¹⁰³ Szerzej o rozwodzie (§§ 46–83) zob. *ibidem*, s. 22–27.

¹⁰⁴ Szerzej zob. A.M. Siegmund, *op. cit.*, s. 137, 146, 150; A. Eser, H.J. Hirsch, *Sterilisation und Schwangerschaftsabbruch*, Stuttgart 1980, s. 58 n.; S. Hauberichs, *Haftung für neues Leben im deutschen und englischen Recht: eine Darstellung Am Beispiel der unerwünschten Geburt eines gesundes Kindes*, Berlin-Heidelberg 1998, s. 15 n.

niemieckiego”¹⁰⁵. Przywołany paragraf był podstawą do unieważnienia małżeństwa z powodów „zdrowotno-dziedzicznych”.

Za charakterystyczny można uznać § 7 ustawy, który ułatwiał legalizację związków faktycznych, gdy kobieta zaszła w ciążę.

Ustawa wprowadzała ponadto obowiązek rozwiązania „niewłaściwych rasowo”, a zawartych już małżeństw. Żydzi, poddani „prawu obcych”, mogli zostać wykluczeni ze związku małżeńskiego. Przepisy tej ustawy interpretowano zgodnie z II rozporządzeniem wykonawczym do ustawy z 28 września 1938 r.

Zdaniem kierownictwa politycznego III Rzeszy wykonywanie ustawy postępowało zbyt wolno w tzw. *altreichu* i na ziemiach wcielonych do Rzeszy w czasie II wojny światowej, co wynikało z niechęci do rozwodzenia się przez małżeństwa „Aryjczyków” z „nie-Aryjczykami”. Okazało się, że indoktrynacja nazistowska nie szła tak daleko, by małżonkowie zamierzali biernie poddawać się przepisom ustawy. Dlatego szukano innego środka prawnego, by w drodze aktu administracyjnego rozwiązać wszystkie mieszane małżeństwa niemiecko-żydowskie. Próby takie nasiliły się w 1942 r., zwłaszcza po konferencji w Głównym Urzędzie Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA), przeprowadzonej 6 marca tego roku, na której podsekretarz w MSW Stuckart domagał się, „celem zapobieżenia niepożądanemu potomstwu”, wprowadzenia przymusowej sterylizacji wszystkich dzieci z takich małżeństw jako mieszanców żydowskich I stopnia. Z jego ust padł też alternatywny pomysł przyznania roszczenia do rozwodu partnerowi niemieckiemu¹⁰⁶. Nie wiadomo, na jakiej podstawie można by go wprowadzić, ale zebranych udało się nagiąć prawo i podstawy prawne osadzić w ramach § 5, ust. 2 I rozporządzenia wykonawczego do ustawy o obywatelstwie Rzeszy¹⁰⁷.

W trakcie II wojny światowej w odniesieniu do Polaków naruszane było również naturalne prawo do macierzyństwa i ojcostwa, gwarantowane przez ustawodawstwo wszystkich ówczesnych państw cywilizowanych. Szczególną rolę odegrała tu istniejąca od 1935 r. organizacja Lebensborn („Źródło Życia”)¹⁰⁸. Sprawa Lebensbornu została zresztą później osądzona w 8 procesie norymberskim na przełomie lat 1947 i 1948¹⁰⁹. Chodziło tu o tę część działalności Lebensbornu, która polegała na uprowadzaniu z krajów okupowanych dzieci uznanych za lepsze rasowo. Proces 8 nazwano oficjalnie sprawą RuSHA (*Rasse und Sie-*

¹⁰⁵ Tak w komentarzu O. Palandta do BGB; cyt. za: D. Majer, *op. cit.*, s. 73.

¹⁰⁶ D. Majer, *op. cit.*, s. 74.

¹⁰⁷ A.M. Siegmund, *op. cit.*, s. 137 n.

¹⁰⁸ D. Schmitz-Köster, *op. cit.*, s. 45 n., 58–59; D. Schmitz-Köster, T. Vankmann, *Lebenslang Lebensborn. Die Wunschkinder der SS und was aus ihnen wurde*, München-Zürich 2012; R. Hrabar, „Lebensborn”, czyli źródło życia, Katowice 1976, s. 20 n., 31–32, 57 n., 67–68, 131 n., 141 n., 158 n.; *idem*, *Hitlerowski rabunek dzieci polskich (1939–1945)*, Katowice 1960; A.M. Siegmund, *op. cit.*, s. 152 n., 162–166, 172–173; co do NSV zob. T. Kruszewski, *op. cit.*, s. 293 n.

¹⁰⁹ T. Cyprian, J. Sawicki, *Nieznana Norymberga...*, s. 237 n., 241, 251 n., 246; A.M. Siegmund, *op. cit.*, s. 166 n.; D. Schmitz-Köster, *op. cit.*, s. 15 n.; D. Schmitz-Köster, T. Vankmann, *op. cit.*, s. 313 n.; M. Broszat, *op. cit.*, s. 395 n.

dlungs-Hauptamt)¹¹⁰. Obok kwestii, które nie podlegały osądzeniu (propaganda płodzenia ślubnych i nieślubnych dzieci SS-manów przez kobiety wartościowe rasowo), akt oskarżenia objął „wybór dzieci obcych narodowości, nadających się do germanizacji”. Pozyskiwanie dzieci nadających się do zniemczenia w sposób przymusowy było dodatkowym zadaniem Lebensbornu. Szczególnie predysponowany był do tego dom organizacji leżący najbliżej ziem polskich, a mianowicie Haus Pommern (Dom Pomorze) w Połczynie-Zdrój¹¹¹. Przy porywaniu polskich dzieci przydatne były reguły obowiązujące w domach Lebensbornu, a mianowicie ukrywanie informacji o danych osobowych dziecka, które rodziło się w tym miejscu¹¹². „Specjaliści rasowi” Lebensbornu mieli za zadanie wyszukiwać w krajach okupowanych przez III Rzeszę dzieci o „dobrym wyglądzie”, które nadawałyby się do zniemczenia. Pomoc dla Lebensbornu miały okazywać urzędy do spraw młodzieży i gauleitungi NSDAP na ziemiach wcielonych¹¹³. W pierwszej kolejności zamierzano zabierać dzieci z sierocińców, sieroty i półsieroty. Dzieci porywano, często w sposób gwałtowny, z ich domów i środowisk. Najwięcej takich sytuacji miało miejsce w Kraju Warty. Najbardziej cenione były dzieci od 2 do 6 lat, które szybko ulegały zniemczeniu. Kierowano je najczęściej do domu w Połczynie-Zdroju lub do Steinhöring. Akcje prowadzono w wielu sierocińcach, m.in. w Kaliszu i Magdeburgu-Bruckau (obóz przejściowy)¹¹⁴. Trudno jednak oszacować, ile polskich dzieci porwano. Dorothee Schmitz-Köster określa liczbę tylko tej ich części, która trafiła do domów Lebensbornu, na 250 do 300 osób¹¹⁵.

4. Podsumowanie

Hitlerowska praktyka eutanazji bezwzględnie negowała nie tylko fundamentalne, naturalne prawo człowieka do życia i godności, lecz także prawa osobiste w rozumieniu cywilistycznym. Doktryna *Lebensunwertes Leben*, tj. „życia niewartego życia”, realizowana potajemnie już w pierwszych latach reżimu w odniesieniu do niemowląt i dzieci dotkniętych wrodzonym kalectwem oraz wadami rozwojowymi, a następnie osób dorosłych uzyskała w czasie II wojny światowej swe podstawy „prawne” w III Rzeszy. Dyrektywa Hitlera z października 1939 r., antydatowana na 1 września 1939 r. — oparta na ustaleniach dokonanych podczas

¹¹⁰ Powiązania z RuSHA omawia R. Hrabar, *Lebensborn...*, s. 76–79.

¹¹¹ D. Schmitz-Köster, *op. cit.*, s. 102. Sieć domów omawia także R. Hrabar, *Lebensborn...*, s. 88 n. Autor skupia się na domu Pommern. Odnośnie do placówek w Polsce zob. R. Hrabar, *Lebensborn...*, s. 89–90, a zwłaszcza s. 118 n.

¹¹² D. Schmitz-Köster, *op. cit.*: tryby dokumentacji, s. 192 n.; porywanie dzieci, s. 215, 192–283, dalej na s. 283–296 zbliżone przykłady z Norwegii. Podobnie R. Hrabar, *Lebensborn...*, s. 109 n.

¹¹³ D. Schmitz-Köster, *op. cit.*, s. 280. Dokładnemu opisaniu tych procedur R. Hrabar poświęca większą część swej książki (*Lebensborn...*, s. 98 n.).

¹¹⁴ D. Schmitz-Köster, *op. cit.*, s. 280 n.; R. Hrabar, *Lebensborn...*, s. 131 n., 191 n.

¹¹⁵ D. Schmitz-Köster, *op. cit.*, s. 283.

narady 20 lub 21 września 1939 r. w „Grand Hotelu” w Sopocie z udziałem Hitlera, jego lekarza przybocznego dra Karla Brandta, Philippa Bouhlera, dra Leonardo Contiego i innych — czyniła Reichsleiters Bouhlera i dra Brandta osobami odpowiedzialnymi za zapewnienie ludziom nieuleczalnie chorym wobec zupełnie krytycznej oceny stanu ich zdrowia „łaskawej śmierci” (*Gnadentod*). Program eutanazji (*E-Aktion*), określany kryptonimem T 4 — od adresu placówki kierującej akcją zagłady, mieszczącej się w Berlinie przy Tiergartenstrasse 4 — realizowano w latach 1939–1944 w III Rzeszy oraz na ziemiach wcielonych do Rzeszy i terytoriach okupowanych. Stał się on elementem składowym Holokaustu¹¹⁶. W Polsce dokonywanie eutanazji chorych psychicznie i niedorozwiniętych umysłowo (*Vernichtung von lebensunwertem Leben*) rozpoczęło się już w pierwszych tygodniach okupacji hitlerowskiej¹¹⁷.

¹¹⁶ Z ogromnej ogólnej literatury dotyczącej hitlerowskiej eutanazji zwrócimy uwagę na prace: E. Klee, „*Euthanasie*” im NS-Staat. *Die Vernichtung „lebensunwerten Lebens*”, Frankfurt a.Main 2004; idem, *Dokumente zur „Euthanasie*”, Frankfurt a.Main 1985; idem, *Was sie taten — Was sie wurden. Ärzte, Juristen und andere Beeteiligte an Kranken- oder Judenmord*, Frankfurt a.Main 2004; H. Erhardt, *Euthanasie und Vernichtung „lebensunwerten” Lebens*, „Forum der Psychiatrie” 11, Stuttgart 1965; H.W. Schmul, „*Euthanasie*” und Krankenmord, [w:] *Medizin und Nationalsozialismus...*, s. 214 n.; Y. Ternon, S. Helman, *Eksterminacja chorych psychicznie w III Rzeszy — od teoretyków narodowosocjalistycznych do praktyków z SS*, Warszawa 1974; M. Broszat, *Der Staat Hitlers*, München 1981, s. 398 n.; K. Uzarczyk, *op. cit.*, s. 282 n.; T. Matzek, *Zamek śmierci Hartheim. Eutanazja w III Rzeszy*, przeł. E. Borg, Warszawa 2004. O eutanazji we Wrocławiu zob. M. Sadowski, T. Scheffler, *Z badań nad nazistowską eutanazją we Wrocławiu*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XIX, 1996, s. 219–242; zob. też E. Korc, A. Sołoma, *Z badań nad hitlerowską eutanazją w Prusach Wschodnich*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XII, 1987, s. 189–199; S.F. Weiss, *Humangentik und Politik als wechselseitige Ressourcen. Das Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik im „Dritten Reich”*. Reihe: Ergebnisse 17 im Programm: *Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus*, <http://www.mpiwg-berlin.mpg.de/KWG/Ergebnisse/Ergebnisse17.pdf> (dostęp: 18.03.2017).

¹¹⁷ A. Pankowicz, *op. cit.*, s. 278; *Nieludzka medycyna...*, s. 184–235; *Zagłada chorych psychicznie w Polsce 1939–1945 [Die Ermordung der Geisteskranken in Polen 1939–1945]*, red. Z. Jaroszewski, Warszawa 1993; *Zagłada psychicznie chorych*, Biuletyn Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, t. 3, Warszawa 1947, s. 93–106; J. Fijałek, *Zagłada psychicznie i nieuleczalnie chorych dzieci oraz młodzieży w rejencji łódzkiej*, [w:] *Zbrodnie hitlerowskie wobec dzieci i młodzieży Łodzi oraz okręgu łódzkiego. Materiały z sesji nauk. zorganiz. 12 VI 1979 w Łodzi*, Łódź 1970; J. Radzicki, J. Radzicki, *Zbrodnie hitlerowskiej służby sanitarnej w Zakładzie dla Obląkanych w Obrzycach*, Zielona Góra 1975; idem, *Zbrodnie hitlerowskie na psychicznie chorych przed Amerykańskim Trybunałem Wojskowym w Norymberdze*, Warszawa 1977; A. Hojan, *Nazistowska pseudoeutanzja w Krajowym Zakładzie Psychiatrycznym w Kościanie*, Kościan 2004; S. Sterkowicz, *Zbrodnicze eksperymenty medyczne w obozach koncentracyjnych III Rzeszy*, Warszawa 1981; J. Malczewski, *Życie niewarte przeżycia: eutanazja w służbie utopii politycznej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” LXI, 2009, z. 1, zwłaszcza s. 292–294; A. Gut, *Eutanazja — ukryte ludobójstwo pacjentów szpitali psychiatrycznych w Kraju Warty i na Pomorzu w latach 1939–1945*, <http://ipn.gov.pl/aktualnosci/585,Eutanazja-ukryte-ludobojstwo-pacjentow-szpitali-psychiatrycznych-w-Kraju-Warty-i.html> (dostęp: 18.03.2017); *Poszukiwani świadkowie i informacja ze śledztwa w sprawie zamordowania w latach 1939–1945 w tzw. zakładzie eutanazji w Hartheim koło Linzu (Republika Austrii) nieustalonej liczby obywateli polskich*, <https://ipn.gov.pl/pl/sledztwa/poszuki>

Podsumowując, należy podkreślić, iż III Rzesza nie zawahała się wkroczyć w najbardziej intymne sfery praw podmiotowych prywatnych jednostek, pozbawiając człowieka przyrodzonej mu czci, prawa do potomstwa i wychowania swoich dzieci, a nawet wartości jego życia.

Bibliografia

I. Akty prawne

1. Blau B., *Das Ausnahmerecht für die Juden in Deutschland 1933–1945*, Düsseldorf 1965:
 - *Anordnung der Aufsichtsbehörde über die Benutzung öffentlicher Fernsprechstelle durch Juden. Vom 26. Dezember 1941*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 360.
 - *Anordnung über die Benutzung öffentlicher Verkehrsmittel. Vom 7. Juli 1942*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 396.
 - *Anordnung über die Benutzung öffentlicher Verkehrsmittel. Vom 24. April 1942*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 377.
 - *Bekanntmachung über die Kennzeichnung jüdischer Wohnungen. Vom 30. März 1942*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 375.
 - *Prüfungsordnung für Ärzte und Zahnärzte. Vom 5. Februar 1934*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 45.
 - *Reichshabilitationsordnung. Vom 13. Dezember 1934*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 61.
 - *Richtlinien für die Durchführung der Polizeiverordnung über die Kennzeichnung der Juden. Vom 10. Oktober 1941*, [w:] B. Blau, *op. cit.*, nr 339.
2. Kodeks cywilny obowiązujący na Ziemiach Zachodnich Rzeczypospolitej Polskiej, oprac. Z. Lisowski, Poznań 1933.
3. Ministerial-Blatt für die Preußische innere Verwaltung (dalej: MBliV), Jg. 1934–1935, 1937–1942:
 - MBliV, Jg. 1934, szp. 118, *Änderung von Familiennamen. RdErl. d. MdI. v. 17.1.1934 — I Z 3/34*:
 - MBliV, Jg. 1934, szp. 886, *Änderung von Familiennamen und Vornamen. RdErl. d. MdI. v. 25.6.1934 I Z 10 IV, A.I ust. 4, pkt 3, VII. Judennamen. Anlage. Richtlinien für die Bearbeitung der Anträge auf Änderung des Familiennamens*.
 - MBliV, Jg. 1935, szp. 1429, pkt f, *Runderlass des Reichs- und Preussischen Minister den Innern. Vom 26. November 1935, I B 3/324 II*.
 - MBliV, Jg. 1937, szp. 1700, *Änderung von Familiennamen und Vornamen. RdErl. d. RuPrMdI. v. 10.8.1937 — I B' Z Allg. 21 II, ust. 1–2*.
 - MBliV, Jg. 1938, szp. 1346, *Vornamen. RdErl. d. RMdI v. 18.8.1938, — I d 42 X/38-5501b*.
 - MBliV, Jg. 1939, szp. 350, *Vornamen. RdErl. d. RMdI v. 18.2.1939 — I d 113-5501b*.
 - MBliV, Jg. 1939, szp. 1137, *Entjudung von Apothekenbetriebsrechten. RdErl. d. RMdI zgl. i. R. d. RWiM. V. 20.5.1939. — IV e 3612/39-4052*.
 - MBliV, Jg. 1939, szp. 1291, *Juden in Bädern und Kurorten. RdErl. D. RMdI zgl. i. R. d. RMfBuP. v. 16.6.1939 — I e 16 XVII/39-5012e*.
 - MBliV, Jg. 1939, szp. 1297, *Durchführung der VO. über die öffentliche Fürsorge für Juden. RdErl. d. RAM. u. d. RMdI. v. 25.5.1939 — II b 2790/39 u. V W I 43/39-7808*.
 - MBliV, Jg. 1939, szp. 1986, *Ausf.-Anw. zu Art. II der 10. VO. zum Reichsbürgerges. v. 4.7.1939 (RGBl. I, s. 1097). RdErl. D. RMfWEuV. zgl. i. R. d. RMdI. v. 14.8.1939 — E I b 462 (b) u. I e 561 II/39-5012*.

wani-swiadkowie/24158, Poszukiwani-swiadkowie-i-informacja-ze-sledztwa-w-sprawie-zamordowania-w-latach-.html (dostęp: 18.03.2017).

- MBliV, Jg. 1940, szp. 2261, *Aufnahme jüdischer Geistekranker in Heil- und Pflgeanstalten. RdErl. d. RMdI. v. 12.12.1940 — IV g 7123/40-5106.*
- MBliV, Jg. 1941, szp. 2197, *Durchf.-Best. zu § 10 der Elften VO. zum Reichsbürgerges. RdErl. d. RMdI. V. 12.12.1941 — II 6043/41-6100a.*
- MBliV, Jg. 1942, szp. 605, *Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes und des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses gegenüber Juden. RdErl. D. RMdI. V. 19.3.1942 — IV b 398/42-1075a.*
- MBliV, Jg. 1942, szp. 997, *Vereinfachung bei der Durchführung des Ges. zur Verhütung erbkranken Nachwuchses und des Ehegesundheitsges. RdErl. D. RMdI. V. 4.5.1942 — IV b 516/42-1079.*
- MBliV, Jg. 1942, szp. 1297, *Durchführung des Art. 1 der Ersten VO. des Ges. zur Verhütung erbkranken Nachwuchses. RdErl. D. RMdI. V. 10.6.1942 — IV b 823 II/42-1079.*
- MBliV, Jg. 1942, szp. 1471, *Vereinfachung der Verw.; hier: Verrechnung bzw. Erstattung der für erbpflegerische Maßnahmen aufgewendeten Mittel. RdErl. D. RMdI. V. 10.7.1942 — IV b 918-42-1079-Mi.*
4. Reichsgesetzblatt I (dalej: RGBl. I), Jg. 1933, 1935–1939, 1941:
- RGBl. I, Jg. 1933, s. 222, *Verordnung über die Zulassung von Ärzten zur Tätigkeit bei den Krankenkassen. Vom 22. April 1933.*
- RGBl. I, Jg. 1933, s. 480, *Gesetz über den Widerruf von Einbürgerungen und die Aberkennung der deutschen Staatsangehörigkeit. Vom 14. Juli 1933.*
- RGBl. I, Jg. 1933, s. 529, *Gesetz zur Verhütung erbkranken Nachwuchses. Vom 14. Juli 1933* (tłumaczenia ustawy na język polski dokonał I. Świrski, *Zagadnienie sterylizacji*, Włocławek 1934).
- RGBl. I, Jg. 1933, s. 979, *Gesetz gegen Missbräuche bei Eheschließung und der Annahme an Kindes Staat. Vom 23. November 1933.*
- RGBl. I, Jg. 1933, s. 1021, *Verordnung zur Verhütung erbkranken Nachwuchses. Vom 5. Dezember 1933.*
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 192, *Verordnung über die Zulassung von Zahnärzten und Dentisten bei den Krankenkassen. Vom 13. Februar 1935.*
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 593, *Gesetz zur Änderung des Reichs- und Staatsangehörigkeitsgesetzes. Vom 15. Mai 1935.*
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 1146, *Reichsbürgergesetz. Vom 15. September 1935* (tłumaczenia ustawy o obywatelstwie na język polski dokonał M. Berżyński, *Ustawa o obywatelstwie Rzeszy wobec mniejszości narodowych w Niemczech*, „Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 5).
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 1146, *Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 15. September 1935* (tłumaczenia ustawy o obywatelstwie na język polski dokonał M. Berżyński, *Ustawa o ochronie niemieckiej krwi i niemieckiej czci*, „Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 5).
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 1246, *Gesetz zum Schutze des Erbgesundheits des deutschen Volkes (Ehegesundheitsgesetz). Vom 18. Oktober 1935.*
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 1333, *Erste Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 14. November 1935* (tłumaczenia ustawy na język polski dokonał M. Berżyński, „Sprawy Narodowościowe” 1935, nr 5).
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 1334, *Erste Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 14. November 1935.*
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 1419, *Erste Verordnung zur Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes. Vom 29. November 1935.*
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 1433, *Reichsärzteordnung. Vom 13. Dezember 1935.*
- RGBl. I, Jg. 1935, s. 1524, *Zweite Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 21. Dezember 1935.*
- RGBl. I, Jg. 1936, s. 122, *Fünfte Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zur Verhütung erbkranken Nachwuchses.*
- RGBl. I, Jg. 1936, s. 317, *Erste Verordnung zum Gesetz über die Verpachtung und Verwaltung öffentlicher Apotheken. Vom 26 März 1936.*
- RGBl. I, Jg. 1936, s. 347, *Reichstierärzteordnung. Vom 3. April 1936.*

- RGBL. I, Jg. 1937, s. 1118, *Bestellungsordnung für Apotheker. Vom 8. Oktober 1937.*
 - RGBL. I, Jg. 1937, s. 1146, *Personenstandsgesetz. Vom 3. November 1937.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 9, *Gesetz über die Änderung von Familiennamen und Vornamen. Vom 5. Januar 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 807, *Gesetz zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet. Vom 6. Juli 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 913, *Verordnung über Kennkarten. Vom 22. Juli 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 922, *Dritte Bekanntmachung über Kennkartenzwang. Vom 23. Juli 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 923, *Verordnung zur Durchführung und Ergänzung des zur Vereinheitlichung des Rechts der Eheschließung und der Ehescheidung im Lande Österreich und im übrigen Reichsgebiet (Ehegesetz). Vom 28. September 1938;*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 969, *Vierte Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 25. Juli 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 1044, *Zweite Verordnung zur Durchführung des Gesetzes über die Änderung von Familiennamen und Vornamen. Vom 17. August 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 1323, *Zweite Verordnung zur Durchführung und Ergänzung des Ehegesetzes. Vom 27. Juli 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 1342, *Verordnung über Reisepässe von Juden. Vom 5. Oktober 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 1391, *Verordnung über die Teilnahme von Juden an der kassenärztlichen Versorgung. Vom 6. Oktober 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 1403, *Fünfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 27. September 1938* (na język polski przetłumaczył J. Sas-Wisłocki, *Weryfikacja adwokatury w Niemczech*, „Współczesna Myśl Prawnicza” 1938, nr 12).
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 1573, *Verordnung gegen den Waffenbesitz der Juden. Vom 11. November 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 1649, *Verordnung über die öffentliche Fürsorge für Juden. Vom 19. November 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1938, s. 1676, *Polizeiverordnung über das Auftreten der Juden in der Öffentlichkeit. Vom 28. November 1938.*
 - RGBL. I, Jg. 1939, s. 47, *Achte Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 17. Januar 1939.*
 - RGBL. I, Jg. 1939, s. 1567, *Verordnung zur Bestellungsordnung für Apotheker. Vom 1. September 1939.*
 - RGBL. I, Jg. 1941, s. 297, *Zweite Verordnung zur Ausführung des Gesetzes zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre. Vom 31. Mai 1941.*
 - RGBL. I, Jg. 1941, s. 547, *Polizeiverordnung über die Kennzeichnung der Juden. Vom 1. September 1941.*
 - RGBL. I, Jg. 1941, s. 650, *Zweite Durchführungsverordnung zur Durchführung des Ehegesundheitsgesetzes. Vom 22. Oktober 1941.*
 - RGBL. I, Jg. 1941, s. 722, *Elfte Verordnung zum Reichsbürgergesetz. Vom 25. November 1941.*
5. Ustawy norymberskie, <http://www.kosciol.pl/article.php/20040914222342895?query=Ustawy+Norymberskie>.

II. Literatura

- Aly G., „Endlösung”. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt 1995.
- Berenstein T., Rutkowski A., *Prześladowania ludności żydowskiej w okresie hitlerowskiej administracji wojskowej na okupowanych ziemiach polskich (I.IX.1939 r. – 25.X.1939 r.)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1961, nr 18.
- Bock G., *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus. Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Opladen 1986.

- Broszat M., *Der Staat Hitlers*, München 1981.
- Büttner U., „Nichtarier” — „Judenmischlinge” — „Privilegierte Mischehen”. *Die Verfolgung der christlich-jüdischen Familien im Dritten Reich*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XIV, 1991.
- Canaris C.W., *Karl Larenz (1903–1993)*, [w:] *Deutschsprachige Zivilrechtslehrer des 20. Jahrhunderts in Berichten ihrer Schuler. Eine Ideengeschichte in Einzeldarstellungen*, t. 2, red. S. Grundmann, K. Riesenhuber, Berlin-New York 2010.
- Celnikier F., *Pojęcie Żyda w doktrynie i hitlerowskim prawodawstwie*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” IX, 1985.
- Cyprian T., Sawicki J., *Ludzie i sprawy Norymbergii*, Poznań 1967.
- Cyprian T., Sawicki J., *Nieznana Norymberga. Dwanaście procesów norymberskich*, Warszawa 1965.
- Degenhart Ch., *Das allgemeine Persönlichkeitsrecht, Art. 2 I i. Verbindung mit Art. 1 I GG*, „Juristische Schulung” 1992, r. 32, t. 1.
- Drolshagen E.D., *Dzieci Wehrmacht. W poszukiwaniu nieznanego ojca*, Warszawa 2007.
- Erhardt H., *Euthanasie und Vernichtung „lebensunwerten” Lebens*, „Forum der Psychiatrie” 11, Stuttgart 1965.
- Eser A., Hirsch H.J., *Sterilisation und Schwangerschaftsabbruch*, Stuttgart 1980.
- Fest J., *Oblicze Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1970.
- Fijałek J., *Zagłada psychicznie i nieuleczalnie chorych dzieci oraz młodzieży w rejencji łódzkiej*, [w:] *Zbrodnie hitlerowskie wobec dzieci i młodzieży Łodzi oraz okręgu łódzkiego. Materiały z sesji nauk. zorganiz. 12 VI 1979 w Łodzi*, Łódź 1970.
- Gottwald S., *Zeitgeschichte und Dogmatik am Beispiel des allgemeinen Persönlichkeitsrechtes*, „Forum Historiae Iuris”, 7.08.1997, <http://www.forhistiur.de/es/1997-08-gottwald/?l=de>.
- Górnicki L., *Narodowosocjalistyczne prawo w poglądach Szymona Rundsteina*, „Studia na Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XXXIII, nr specjalny: *Polskie interpretacje totalitaryzmu i autorytaryzmu*, 2011.
- Górnicki L., *Prawo Trzeciej Rzeszy w nauce i publicystyce prawniczej Polski międzywojennej (1933–1939)*, Bielsko-Biała 1993.
- Gut A., *Eutanazja — ukryte ludobójstwo pacjentów szpitali psychiatrycznych w Kraju Warty i na Pomorzu w latach 1939–1945*, <http://ipn.gov.pl/pl/aktualnosci/585,Eutanazja-ukryte-ludobojstwo-pacjentow-szpitali-psychiatrycznych-w-Kraju-Warty-i.html>.
- Haar I., *Polityka ludnościowa w Generalnym Gubernatorstwie: polityka narodowościowa wobec Żydów i polityka osadnictwa a inicjatywy regionalne i centralne*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2009, nr 1 (14).
- Halban L., *Małżeństwo niemieckie. Podług ustawy z 6 lipca 1938*, Warszawa 1939 (za: „Przegląd Powszechny” 1939, nr 1–2).
- Handbuch des Persönlichkeitsrechts*, red. Götting P., Schertz Ch., Seitz W., München 2008.
- Hauberichs S., *Haftung für neues Leben im deutschen und englischen Recht: eine Darstellung Am Beispiel der unerwünschten Geburt eines gesundes Kindes*, Berlin-Heidelberg 1998.
- Hojan A., *Nazistowska pseudoeutanazja w Krajowym Zakładzie Psychiatrycznym w Kościanie*, Kościan 2004.
- Hrabar R., *Hitlerowski rabunek dzieci polskich (1939–1945)*, Katowice 1960.
- Hrabar R., *„Lebensborn”, czyli źródło życia*, Katowice 1976.
- Jonca K., *Polityka narodowościowa Trzeciej Rzeszy na Śląsku Opolskim (1933–1940). Studium polityczno-prawne*, Katowice 1970.
- Jütte R., *Die Vertreibung jüdischer und „staatsfeindlicher” Ärztinnen und Ärzte*, [w:] *Medizin und Nationalsozialismus. Bilanz und Perspektiven der Forschung*, red. R. Jütte, Göttingen 2011.
- Kasperek F., *Przymusowe sterylizacje w rejencji wrocławskiej 1934–1944*, „Przegląd Lekarski” 1979, nr 1.
- Kasperek F., *Sterylizacja ze wskazań eugenicznych w latach 1934–1944 na Śląsku Opolskim*, „Przegląd Lekarski” 1968, nr 1.

- Klee E., *Dokumente zur „Euthanasie“*, Frankfurt a.Main 1985.
- Klee E., *„Euthanasie“ im NS-Staat. Die Vernichtung „lebensunwerten Lebens“*, Frankfurt a.Main 2004.
- Klee E., *Was sie taten — Was sie wurden. Ärzte, Juristen und andere Beeteiligte an Kranken- oder Judenmord*, Frankfurt a.Main 2004.
- Kłodziński S., *Z zagadnień ludobójstwa. Sterylizacja i kastracja promieniami Roentgena w obozie oświęcimskim*. Dr Horst Schumann, „Przegląd Lekarski” 1964, nr 1.
- Koreng A., *Das „Unternehmenspersönlichkeitsrecht“ als Element des gewerblichen Reputations-schutzes*, „Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht” 2010, nr 12.
- Korc E., Sołoma A., *Z badań nad hitlerowską eutanazją w Prusach Wschodnich*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XII, 1987.
- Kruszewski T., *Partia narodowosocjalistyczna na Śląsku w latach 1933–1945. Organizacja i działalność*, Wrocław 1995.
- Larenz K., *Über Gegenstand und Methode des völkischen Rechtsdenkens*, Berlin 1938.
- Madajczyk C., *Faszyzm i okupacja 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 2. *Mechanizmy realizowania okupacji*, Poznań 1984.
- Madajczyk C., *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970.
- Majer D., *„Narodowo obcy” w III Rzeszy. Przyczynek do narodowo-socjalistycznego ustawodawstwa i praktyki prawniczej w administracji i wymiarze sprawiedliwości ze szczególnym uwzględnieniem ziem wcielonych do Rzeszy i Generalnego Gubernatorstwa*, Warszawa 1989.
- Malczewski J., *Życie niewarte przeżycia: eutanazja w służbie utopii politycznej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” LXI, 2009, z. 1.
- Manvell R., Fraenkel H., *Himmler*, Warszawa 1971.
- Matzek T., *Zamek śmierci Hartheim. Eutanazja w III Rzeszy*, przeł. E. Borg, Warszawa 2004.
- Miecik I.T., *Okupacja. Jak Trzecia Rzesza zaspokajała potrzeby seksualne żołnierzy Wehrmachtu w okupowanej Warszawie*, „Newsweek. Historia” 2011, nr 2, z. 3.
- Musiela M., *Sterylicacja ludzi ze względów eugenicznych w Stanach Zjednoczonych, Niemczech i w Polsce (1899–1945)*, Poznań 2008.
- Nieludzka medycyna. Dokumenty procesu norymberskiego przeciwko lekarzom*, oprac. A. Mitscherlich, F. Mielke, Warszawa 1965.
- Olszewski H., *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*, Warszawa-Poznań 1982.
- Pankowicz A., *KL Auschwitz w procesach norymberskich (1945–1949)*, „Zeszyty Oświęcimskie” 1983, nr 18.
- Parr K., *Das Kindeswohl in 100 Jahren BGB. Inaugural — Dissertation zur Erlangung der Würde eines doctor iuris der Juristischen Fakultät der Bayerischen Julius — Maximilians — Universität Würzburg 2005*, Würzburg 2005.
- Pązik A., *Wyłączenie bezprawności naruszenia dobra osobistego na podstawie interesu społecznego*, Warszawa 2014.
- Pollaczek A., *Pressefreiheit und Persönlichkeitsrecht*, Saarbrücken 2007.
- Połomski F., *Prawo własności a tzw. „rozwiązanie kwestii żydowskiej” w Niemczech hitlerowskich*, Wrocław 1991.
- Połomski F., *Rasizm w teorii i praktyce Trzeciej Rzeszy*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” III, 1977.
- Połomski F., *Sądy do spraw sterylizacji w Trzeciej Rzeszy (1933–1945)*, „Studia Śląskie” 1971, „Seria Nowa”, t. 20.
- Połomski F., *Spór o stosowanie hitlerowskiego ustawodawstwa sterylizacyjnego do Polaków na terenie Opolszczyzny*, „Studia Śląskie” 1960, „Seria Nowa”, t. 3.
- Połomski F., *Ustawodawstwo rasistowskie III Rzeszy i jego stosowanie na Górnym Śląsku*, Katowice 1970.

- Połomski F., „*Wrogowie Rzeszy Niemieckiej*” jako kategoria polityczna i prawna, [w:] *Studia nad antyhitlerowską opozycją w Trzeciej Rzeszy 1933–1945*, red. K. Jonca, Warszawa 1990.
- Poszukiwani świadkowie i informacja ze śledztwa w sprawie zamordowania w latach 1939– 1945 w tzw. zakładzie eutanazji w Hartheim koło Linzu (Republika Austrii) nieustalonej liczby obywateli polskich, <https://ipn.gov.pl/pl/sledztwa/poszukiwani-swiaatkowie/24158,Poszukiwani-swiaatkowie-i-informacja-ze-sledztwa-w-sprawie-zamordowania-w-latach-.html>.
- Püschel A., „...der Angeklagte ist Jude”. *Die Auswirkungen der antisemitischen Gesetzgebung auf Bürger der Provinz Brandenburg 1933–1945*, „Brandenburgische historische Hefte” 2, wyd. 2, Potsdam 1998.
- Radbruch G., *Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo*, przeł. J. Stelmach, [w:] *Zarys filozofii prawa*, red. M. Szyszkowska, Białystok 2000.
- Radzicki J., Radzicki J., *Zbrodnie hitlerowskie na psychicznie chorych przed Amerykańskim Trybunałem Wojskowym w Norymberdze*, Warszawa 1977.
- Radzicki J., Radzicki J., *Zbrodnie hitlerowskiej służby sanitarnej w Zakładzie dla Obląkanych w Obrzycach*, Zielona Góra 1975.
- Rettig B., *Hegels sittlicher Staat Bedeutung und Aktualität*, Köln-Weimar 2014.
- Rickmann A.S., *Rassenpflege im völkischen Staat: Vom Verhältnis der Rassenhygiene zur nationalsozialistischen Politik. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät. Der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn*, Bonn 2002, <http://hss.ulb.uni-bonn.de/2002/0091/0091.pdf>.
- Rundstein S., *W poszukiwaniu prawa cywilnego*, Warszawa-Kraków 1939.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1985.
- Sadowski M., Scheffler T., *Z badań nad nazistowską eutanazją we Wrocławiu*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” XIX, 1996.
- Schmitz-Köster D., „*Deutsche Mutter, bist du bereit...*” *Der Lebensborn und seiner Kinder*, Berlin 2010.
- Schmitz-Köster D., Vankmann T., *Lebenslang Lebensborn. Die Wunschkinder der SS und was aus ihnen wurde*, München-Zürich 2012.
- Schmul H.W., „*Euthanasie*” und Krankenmord, [w:] *Medizin und Nationalsozialismus. Bilanz und Perspektiven der Forschung*, red. R. Jütte, Göttingen 2011.
- Schmul H.W., *Zwangssterilisation*, [w:] *Medizin und Nationalsozialismus. Bilanz und Perspektiven der Forschung*, red. R. Jütte, Göttingen 2011.
- Schubert W., *Das Familien- und Erbrecht unter dem Nationalsozialismus. Ausgewählte Quellen zu den wichtigsten Gesetzen und Projekten aus den Ministerialakten*, Paderborn-München-Wien 1993.
- Siegmund A.M., „*Das Geschlechtsleben bestimmen wir*”. *Sexualität im Dritten Reich*, München 2009.
- Sterkowicz S., *Zbrodnicze eksperymenty medyczne w obozach koncentracyjnych III Rzeszy*, Warszawa 1981.
- Ternon Y., Helman S., *Eksterminacja chorych psychicznie w III Rzeszy — od teoretyków narodowosocjalistycznych do praktyków z SS*, Warszawa 1974.
- Tołkaczew A., *Prawo małżeńskie w narodowo-socjalistycznym ustawodawstwie niemieckim w latach 1933–1936*, „Palestra” 1937, nr 5.
- Uzarczyk K., *Podstawy ideologiczne higieny ras i ich realizacja na przykładzie Śląska w latach 1924–1944*, Toruń 2002.
- Vahle J., *Das allgemeine Persönlichkeitsrecht — Eingriffsmerkmale und Schutzansprüche*, „Neue Wirtschafts-Briefe”, nr 5/07 vom 29. Januar 2007.
- Weiss S.F., *Humagentik und Politik als wechselseitige Ressourcen. Das Kaiser-Wilhelm-Institut für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik im „Dritten Reich”*. Reihe: Ergebnisse

- 17 im Programm: *Geschichte der Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft im Nationalsozialismus*, <http://www.mpiwg-berlin.mpg.de/KWG/Ergebnisse/Ergebnisse17.pdf>.
- Witern F., *Das Verhältnis von Right of Privacy und Persönlichkeitsrecht zur Freiheit der Massenmedien*, Hamburg 2004, <http://ediss.sub.uni-hamburg.de/volltexte/2004/2277>.
- Zagłada chorych psychicznie w Polsce 1939–1945 [Die Ermordung der Geisteskranken in Polen 1939–1945]*, red. Z. Jaroszewski, Warszawa 1993.
- Zagłada psychicznie chorych*, Biuletyn Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, t. 3, Warszawa 1947.

ESSENTIAL MANIFESTATIONS OF INTERFERENCE IN SUBJECTIVE RIGHTS OF PRIVATE INDIVIDUALS BY THE THIRD REICH

Summary

The article analyzes the most important manifestations of limitation of subjective rights of private individuals by the Third Reich. The authors begin the article by undermining by the national socialist regime one of the fundamental principles, which is equality before the law. Then, the authors analyze the violations of particular individual rights of private individuals.

The purpose of the authors is to demonstrate that the self-reliance of a person (*Eigenständigkeit*) has ceased to be an essential element of private law in the national socialist legal order. The sphere in which the subject of law could freely regulate the legal situation created by acts of his will, became clearly restricted. But also, and even more specifically, the sphere of traditionally protected civil rights of private individuals has fallen. The interference of the national socialist regime in the sphere of human privacy followed by changes both in civil and in public law. The existence of a formal legal basis was supposed to exclude the unlawfulness of the behavior of the subjects of the law, especially the state, its organs and institutions, but in the light of the idea of the law of the civilized nations it was “statutory lawlessness”.

Keywords: subjective rights of private individuals, rights of privacy (*Persönlichkeitsrecht*), inequality before the law, racism, the racial law (*Rassenrecht*), the Nuremberg Law, eugenics, euthanasia.

Leonard Górnicki
leonard.gornicki@uwr.edu.pl

Tomasz Kruszewski
tomasz.kruszewski@uwr.edu.pl